

E. BLUMFELDT

LÄÄNEMAA AJALUGU

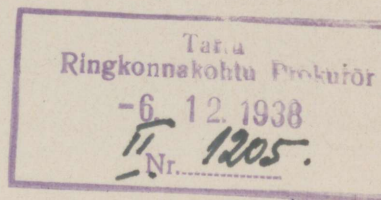
II. No 1205.

Tartu Ringkonnakohtu Prokurör

TARTU, 1938

A-12981

E. BLUMFELDT

LÄÄNEMAA AJALUGU

ÄRATRÜKK EESTI KIRJANDUSE SELTSI KODU-
UURIMISE TOIMKONNA TOIMETUSEL ILMUVAST
KOGUTEOSEST E E S T I VIII — L Ä Ä N E M A A

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

LÄÄNEMAA AJALUGU.

Muistse iseseisvuse ja vabadusvõitluse aeg. Läänemaa kuulub meie ajalooliste, juba muistsel iseseisvusajal rajatud maakondade hulka. Esimesed kirjalikud teated Läänemaa kohta pärinevad XIII sajandi algusest: eestlaste vabadusvõitlust ja ristimist kirjeldav Läti Henriku „Liivimaa ajaraamat“ annab meie vara-ajaloolisist kirjalikest allikaist kõige usutavamaid ja täpsamaid andmeid ka Läänemaa kohta. Läti Henriku kroonikas ja teisiski samaaegseis ladinakeelseis ürikuis rakendatakse Läänemaa kohta nimesid *Maritima*, mis tõlkes tähendab mereäärset maad, mereranda, ja *Rotalia*, mis on eestikeelse nime Ridala latiniseeritud vorm. Mõlemal neist nimedest on allikais ka kitsam, ainult üht kihelkonda haarav tähendus. Selles viimases tähenduses tunneme Ridalat nüüdki. Saksa- ja põhjakeelseis allikais tähistatakse Läänemaad nimega *Wiek* (*Wikum*), mis tähendab madalat merelahte. *Rotalia* ja *Wiek*'i liitmisest saadud nimekujuna kohtame allikais puhuti ka nime *Rotelevic*. Maakonna praegune eestikeelne nimi esineb allikais esmakordselt alles 1574. a. (:*op de Lenemaelsche grensze*).

Maa-alaliselt ulatuselt ja administratiivselt koostiselt erines muistne Läänemaa tänapäevasest nii oma saarelises kui ka mandrilises osas. Hiiumaa kuulus tollal Saare maakonda ja oli, nagu arvata-vasti teisedki praegu Läänemaa administratiivsesse piiridesse kuulu-vad saared, tollal alles asustamata. Mandril seevastu olid maakonna piirid muiste märksa avaramad tänapäevaseist. Haarates endasse ka nüüdse Loode-Pärnumaa — Audru, Jaagupi, Mihkli, Tõstamaa ja osa Pärnu kihelkonnast, lahutas, nagu seda näeme keskaegse Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa piire määravaist ürikuist a. 1234 ja 1241,

muistset Läänemaad lõunas ja kagus Sakalast Pärnu jõe suue ja Sauga jõgi, milledest esimene kandis siis Emajõe (*Mater aquarum, Emma-gekke*) ja teine Pärnjõe (*Perona*) nime. Sauga jõe allikamailt edasi kulges piir kirdes Kaisma järvest ida pool Kõnnu ja Eidapere vahel piki asustamata soo- ja raba-alasid kuni Harjumaani, haarates seega Läänemaasse ka vähemaid osi — Suigu ja Viluvere — nüüdse Tori ja Vändra kihelkonnast. Harju- ja Läänemaa vahel kulges piirijoon, nagu nähtub ühest 1280-ndaist aastaist pärinevast piirileppest, lõunast alates esiti nähtavasti piki Märjamaa kihelkonna praegust idapiiri; kauge- maal läänes tungis Läänemaa tookordne põhjapiir märgatavalt üle maakonna tänapäevase põhjapiiri Harjusse ja lõppes, kulgedes vahepeal piki Vihterpalu jõe (allikais *Altus rivulus*, hiljem ka *Callamecky* jõgi) ülemjooksu, Soome lahe kaldal Ristinina- (allikais *Neytepe-*) nimelisel neemel. Vastavalt sellele piirijoonele kuulus praegusest Risti kihelkonnast omaaegne Nõva mõisa-ala ja praegusest Nissi kihelkonnast Ellamaa ja Russalu mõisa-ala Läänemaale. Läänemaast eraldati need alad Risti ja Nissi kihelkonna moodustamise tõttu alles Rootsi ajal.

Soodest ja rabadest rikas ning kehva pinnasega Läänemaa ei paku algsete vahenditega varustatud põlluharijaile kergesti leiba. Seepärast jäigi Läänemaa asustus muinasajal suhteliselt hõredaks ja ebauhtlaseks. Hoolimata maakonna pindalaliselt suurest ulatusest oli siin XIII sajandi algul ainult 1900 adramaad kultuurpinda, mis tähendab umbes sama suure arvu talude olemasolu. Asukad aga olid eranditult kõik eestlased, kuna rootslased asusid siinseile saartele ja rannikule alles keskajal. Tihedamini oli asustatud nüüdse Hanila, Karuse, Lihula, Ridala, Jaagupi, Mihkli ja Kullamaa ümbruskond. Need enamrahvastatud alad kujunesid keskusteks maakonna halduslikele allühikuile — kihelkondadele, mida oli siin seitse: *Rotalia* (praegune Ridala), *Haniale* (Hanila), *Cozzo*, mis haaras praegust Karuse ja vist ka Varbla kihelkonda, *Leale* (Lihula), *Korbe* (nüüdne Pärnu-Jaagupi); muistse *S o o n t a g a* kihelkonna keskuseks oli praegune Mihkli, kuid ta haaras selle kõrval veel ka nüüdset Audrut (*Svorve*) ja Tõstamaad ning Sauga jõest põhja pool olevat osa Pärnu kihelkonnast. Pole kahjuks teada seitsmenda kihelkonna muistset nime, milline kihelkond haaras praegust Kullamaa, Märjamaa ja Vigala kihelkonda.

Asudes mereäärses maakonnas harrastasid muistsete läänlased põllunduse kõrval kindlasti ka meresõitu ja -kaubitsemist, kuid nad ei jõudnud sellel alal saarlastega ühekõrgusele tasemele. Võiks koguni arvata, et saarlased tegid siin läänlastele tõkkeid ja kitsendusi, et säilitada oma esikohta mereliikluses ja vahendaja osa kaubitsemisel võõras- tega. Läti Henriku kroonika napid andmed vihjavadki sellele, et saarlaste ja läänlaste vahel oli tavalisest maakondadevahelisest sidemest tihedam ühendus ning koostöö, kusjuures saarlased on alati juhtijaks ja koguni käsutajaks pooleks. Selgeimini see avaldus muistse vabadus- võitluse ajal, millal saarlaste mere- ja läänlaste maavägi arendasid võitluses sakslaste vastu eriti tihedat koostööd.

Läänemaa geograafiline asend tingis selle, et tal oli üsna vähe vaja karta idast tulevaid venelaste rüüsteretki, mille all kannatasid korduvalt eestlaste idapoolsed maakonnad. Läänemaad võis ähvardada välisvaenlane peamiselt just mere poolt. On kindel, et skandinaavlaste laevad leidsid sageli teed Läänemaa sadamaisse nii rahulikaks kaupade vahetamiseks kui ka vägivaldseks riisumiseks ja rüüstamiseks. See-suguste retkede kohta leidub teateid Skandinaavia saagades ja teisiski jutustavais allikais, kuid retkede sihtkoha kirjeldused on allikais tavaliselt nii ebamäärased, et nende sõjasõitude täpsam lokaliseerimine osutub võimatuks. Üks kõige tuntumaid on Ynglinga-saaga jutustis svealaste kuninga Yngvari sõjakäigust eestlaste vastu umbes 600. a. paiku. Eestimaal vallandunud Yngvaril ja ta kaaslasil *Steini*-nimelises kohas eestlastega lahing, mis lõppes viimaste võiduga. Selles võitluses langenud kuninga Yngvari matnud ta kaaslased sinnasamma, s. o. *Adalsysla*'sse mere kaldale. Kuningas Yngvari surmapaiga ja ta haua asukoha üle on avaldatud mitmesuguseid oletusi. Väga levinud on arvamine, mis peab saagade *Adalsysla*'t Läänemaaks ja otsib Yngvari hauda siit *K i i d e v a l t* ehk *K i v i d e p e a l t*; *at Steini* oleks selle oletuse kohaselt eesti kohanime tõlkevorm. Kiideval on teostatud Yngvari haua otsimiseks ka kaevamisi, kuid leitud pole midagi. Üldse on *at Steini* ja Kiideva ühendamine liiga otsitud; retk võis olla suunatud hoopis mujale, koguni Saaremaale, nagu üks Norra allikas seda väidabki.

Saagade teateis leidub veel teisigi vihjeid rootslaste retkist Läänemaa rannikule. Samuti leidub Taani jutustavais ajalooallikais teateid sealsete kuningate sõjakäikudest siia. Ent Taani allikate sellekohaseid andmeid tuleb võtta varasema aja suhtes väga suure ettevaatusega. Annalistliku materjali põhjal on kindlad taanlaste sõjakäigud eestlaste vastu XI ja XII sajandil. Väga võimalik, et mõni neist suundus otseselt ka Läänemaale; näit. märgivad Taani vanemad ajaloolased koguni kuningas Kanut VI poolt 1197. a. eestlaste vastu teostatud suure sõjakäigu sihtkohana Läänemaad.

Need skandinaavlaste retked ei taotelnud püsivaid vallutusi, vaid ühekordset saaki, maksustamist ja kättemaksu eestlaste sõjasõitude eest Skandinaavia rannamaile, ei tähendanud seega ka läänlaste poliitilisele sõltumatusele erilist ohtu. Olund muutus välisvaenlaste suhtes XII sajandi teisel poolel, kui skandinaavlaste võistlejaina tungisid Läänemere sõiduvettesse sakslased. Viimased tõrjusid lühikese aja jooksul skandinaavlaste kõrvale ja haarasid seni peamiselt rootslaste käes olnud Vene kaubanduse endi kätte. Vene turgude valitsemises ja enesele kindlustamises alustasid nad skandinaavlaste omast erinevat idapoliitikat: Läänemere idakallast, mis lahutas tohutult rikat Vene tagamaad Öhtu-Euroopast ja mille kaudu viisid kõik kaubateed itta, hakkasid nad ristiusustama ja poliitiliselt alistama. Esijoones haarasid sakslased Väina suudme ja algasid sealt lähtudes liivlaste ja lätlaste ristiusustamist. Eriti hoogustus see töö piiskop Alberti asudes selle juhiks 1199. a. Kui olid alistatud liivlased ja lätlased, puhkesid 1208. a. võitlused eestlastega; saarlastega aga oli sakslastel olnud kokkupõr-

keid merel juba varemaltki. Mandril võtsid esimesed sakslaste, liivlaste ja lätlaste ühised rünnakud vastu Sakala ja Ugandi. Ent juba 1210. a. jõulu ajal tungis Metsepolest suur sakslastest, liivlastest, lätlastest ja Pihkva venelastest koosnev sõjavägi üle kinnikülmunud mere Soon-tagasse. See sõjakäik tuli eestlastele täiesti ootamatult. Teevahid ja valvurid märkasid lähenevat vaenlast liiga hilja, et õigeaegselt rahvast hoiatada. Tõrje- ja kaitsevahendite tarvituselevõtuks polnud enam aega, sest vaenlane oli juba kohal. Kaitseta külad ja nende elanikud langesid vaenlastele ohvriks, kusjuures tapmine ja rüüstamine kestis mitu päeva. Peale muu vallutasid ning põletasid vaenlased kolm läänlaste linnust ja lahkusid siis, viies kaasa rikkaliku sõjasaagi, mille hulgas olnud „üksi härgi ja lehmi neli tuhat, arvestamata hobuseid ja muid loomi ning vange“.

Kättemaksuks üritasid läänlased 1211. a. algul koos sakalaste ja ugalastega sõjakäigu lätlaste ja liivlaste aladele. Sakalased ja ugalased tungisid lätlaste aladele Asti järve ümbruses, kuid kohtasid siin võitlusvalmeid sakslaste ja liivlaste vägesid ja pöördusid tagasi. Läänlaste sõjavägi, mis koosnes peamiselt soontagalastest, tungis Metsepolesse, jõudis aga kohale väikese hilistumisega alles siis, kui lõuna-eestlaste sõjavägi oli pöördunud tagasi ja vaenlane ühelt viimaste vangilt oli saanud teada läänlaste tulekust. Seetõttu oli Metsepole kaitse seisundis ja rahvas läinud varju linnustesse. Läänlasil tuli leppida tühjade külade ja kirikute põletamisega ning pöörduda siis suuremat tulemust saavutamata tagasi koju. Ent juba sama aasta kevadel uuendasid läänlased rünnakut liivlaste vastu ja tungisid kolme väega liivlaste kallale Metsepoles ja Letegores, „nii et üks vägi järgnes teisele, ühed läksid ja teised tulid ning ei andnud liivlastele rahu ei päeval ega ööl, vaid jälitasid neid nii metsasügavustes kui ka järvedel ja põldudel ja tapsid neid, võtsid vangiks naise ja ajasid ära nende hobused ja veised“.

Juba nende rüüsteretkede ajal arendasid läänlased tihedat koostööd saarlastega, kes tungisid oma laevadega piki Koiva jõe sügavasse liivlaste maale. Veel suurejoonelisem oli saarlaste ja rannaeestlaste ühisüritus liivlaste vanema Kaupo vastu 1211. a. suvel. Mitmetuhandemeheline rannaeestlaste ratsa- ja jalameeste maavägi tungis Metsepole kaudu Toreidasse, kuna saarlaste laevastik tungis sinna Koivatpidi. Sõjaplaan oli peenusteni välja töötatud ja operatsioone juhiti nii eeskujulikult, et maa- ja merevägi jõudsid Kaupo linnuse alla ühel ja samal päeval. Eestlaste rünnak ei taba linnust siiski ootamatult: linnus on tugevasti mehitatud, eestlaste kartusel on toodud sinna Riias ammuküttegi. Seetõttu kannatavad eestlased, kelle kaitsevarustis jätab palju soovida, ründamisel üsna veriseid kaotusi. Kuid see ei kohuta. Linnuse piiramist otsustatakse jätkata, kuni see alistub, või seni, kui liivlased on nõus minema koos eestlastega hävitama sakslasi Riias. Eestlaste piirates linnust saabub piiratuile tugevat sõjalist abi väljastpoolt. See Riias ja mujalt tulnud ristsõitjaist, orduvendadest, liivlastest jm. koosnev suur sõjavägi ründab eestlasi selja tagant, kes jäid niiviisi kahe tule vahele, kannatasid raskeid kaotusi ja said rängasti lüüa. Läti Henriku teatel langenud selles võitluses umbes 2000 eest-

last; vaenlased saanud saagiks ligi 2000 hobust ja 300 suuremat röövlaeva, kõnelemata vähemaist. Võitjad juubeldasid, „sest selles sõjas langes Eestimaa pea, s. o. Saaremaa, Ridala ja teiste maakondade vanemad, kes seal kõik maha tapeti“.

Peatselt asendasid Koiva ääres langenud juhte teised. Juba 1212. a. laastasid läänemaalased jälle Koiva suudmel. Samal aastal sõlmisid eestlased ja sakslased omavahel Toreidas kolmeks aastaks rahu. Selles rahuleppes oli osaline ka Läänemaa lõunapoolmik — Soontaga, kuna maakonna põhjapoolmiku — Rotalia suhtes, kuhu sakslaste sõjakäigud seni polnud ulatunud, see ei olnud siduv. Nii näemegi, et veel enne Toreida vaherahu lõppu tuli 1215. a. algul Koiva suudmesse kokku suur sõjavägi, milles olnud 3000 sakslast ja sama palju liivlasi ning lätlasi, ja tungis piki merekallast läbi Sakala ja Soontaga Ridalasse. Kolm päeva kestis siin metsik rüüstamine, põletamine ja tapmine, kusjuures eriti metsikud ja halastamatud olnud liivlased ja lätlased. Neljandal päeval lahkus vaenlane maalt rikkaliku saagiga, viies peale muu vangidena kaasa hulga naisi ja lapsi. 1215. a. suvel, kui Toreida rahu tähtaeg sai täis ja jälle vallandus sõda sakslastega, tungisid ridalased liivlaste kallale Metsepoles. See ridalaste rünnak oli koordineeritud saarlaste ja lõuna-eestlaste sõjakäikudega sakslaste ja lätlaste vastu, kuid saarlaste rünnaku ebaõnnestumise tõttu ei ulatunud läänlastegi edu kaugemale tavalisest röövretkest. Peale seda, kui sakalased ja ugalased nõustusid 1215. a. sügisel ristimisega, avanes sakslasil suuri võimalusi läänlaste ründamiseks. 1215./16. a. vahetusel tungisid sakslased koos liivlaste ja lätlastega üle merejää Soontagasse ja piirasid Soontaga maalina. Linnuse vallutamine küll ei õnnestunud, kuid 9 päeva kestnud piiramise järel tuli kaitsjail kätte toiduainete puudus ja nad olid sunnitud rahu tegema väga ebasoodsail tingimustel, nõustudes ristiusustuma ja andma rikkaliku saagiga lahkuvale vaenlasele rahu kindlustuseks kaasa pantvangidena vanemate poegi. Tegelikku ristimist sel korral nähtavasti siiski ei järgnenud. 1217. a. sõlmitud Otepää rahu, milles sakslased loobusid kõigist eestlaste aladest, tühistas ka soontagalaste sõltuvuse ja 1217. a. madisepäeval võitlesid läänlased koos teiste eestlastega Pala jõel sakslaste vastu. Kaotus seal tõi peatselt sakslased uuesti läänlastegi kallale. 1218. a. paastu ajal tungis sakslaste, liivlaste ja lätlaste sõjavägi piki rannikut Läänemaale, kus nad põletasid ja tapsid mitme päeva jooksul. Et lõpetada metsikut tapmist, pakkusid läänlaste vanemad sakslastele rahu. Sakslased nõustusid ja rahu sõlmiti tingimusel, et läänlased võtavad vastu ristiusu ja maksavad igaaastast hinnust. Läänlaste tegelikku ristimist ei järgnenud ometi nüüdki mitte.

Taanlaste maabumisega Räväläs 1219. a. suvel muutus Läänemere idakalda suhtes aktiivseks ka Rootsi. 1220. a. suvel saabus Rootsi kuningas Johan Sverkeripoe jaarl Karli ja Linköpingi piiskopi Karli saatel suure sõjaväega Ridalasse. Rootslased vallutasid Lihula linnuse ja ristisid Läänemaa põhjapoolmiku. Sakslased rõhutasid rootslaste ees küll oma õiguste vanemust, kuid ei julgenud siiski astuda mingit tegelikku sammu rootslaste vastu. Rootsi peajõud pöördusid kuningas

Johaniga peatselt tagasi kodumaale, kohale aga jäid Rootsi asja kaitsma jaarl Karl ja piiskop Karl. Ridala vallutamine tabas otseselt saarlaste huviala ja ähvardas laienemisel võtta saarlasilt ühenduse mandri- eestlastega. Ja ühel varahommikul augustikuu algul ongi saarlaste vägi rootslaste täiesti ootamatult Lihula all. Linnus piiratakse ja süüdatakse põlema. Võitlus on lühike ja verine; selles langesid rootslaste mõlemad juhid ja peaaegu kogu meeskond, ainult üksikuil õnnestus pääseda eluga ning viia teade rootslaste katastroofist taanlaste linnusesse Räväläs. Rootslaste kaotus tuli kasuks taanlastele, kes saatsid nüüd oma väesalga Lihulasse. Saarlased olid siit juba lahkunud ja taanlastel ei olnud esialgu muud teha, kui matta langenud rootslased, kelle arvu Läti Henrik hindab 500 suuruseks. Ent nüüd tulid ka sakslased ja saatsid siia, tugides 1218. a. ridalastega sõlmitud rahuleppele, preester Salomoni. Läti Henriku teatel võtnud rahvas viimase väga sõbralikult vastu, töötanud truuks jääda Riia kirikule, mitte nõustudes taanlaste ristimisega, ja tasunud Salomoni kätte varem lubatud hinnumaksu. Siis aga tulnud taanlased, riisunud preester Salomoni paljaks ja saatnud ta tagasi Liivimaale. Pisut hiljemini vangistasid taanlased Ridalasse kaubitsema tulnud Riia kaupmehed ja vabastasid viimased alles siis, kui sakslased ähvardasid sõjaväega. Et taanlaste kohalik võimukeskus oli lähemal, siis järgneva paari aasta jooksul oli nende võim Läänemaal ülekaalus. Selline olund kestis 1222. a., millal saarlased raputasid endast taanlaste ikke ja kihutasid seejärel võitluseks võõraste vastu üles ka kõik mandrieestlased. Ka Läänemaa vabanes nüüd täiesti võõraist ja läänlased võitlesid koos saarlastega teistegi maakondade vabastamisel võõraste võimu alt. Kuid eestlaste esialgne edu ei kestnud kaua. 1224. a. murti mandrieestlaste vabaduse lõplikult. Ühtlasi õnnestus sakslastel suruda nüüd tagaplaanile taanlasi ja haarata ka Läänemaa, mis 1224. a. teostatud maajagamisel anti Riia piiskopile. Läänemaa saadikud ilmusid samal ajal Riiga, töötasid kuulekust ja truudust Riia kirikule ning maksid hinnust tagantjärele ka nende aastate eest, millal maakonnas olid võimutsenud taanlased.

Viimased ei loobunud aga nüüdki oma õigusist Läänemaa kohta ja kimbutasid läänlasi korduvalt relvade jõul. Samuti korraldasid läänlaste aladele retki ka saarlased, nähtavasti karistuseks alistumise eest sakslasile. Riia piiskopil polnud sõjalist jõudu, et anda läänlastele tõhusat kaitset nende kallaletungide vastu. Seepärast palusid läänlased 1225. a. kaitset paavsti legaadilt, Modena Wilhelmilt, kes viibis maal piiskop Alberti kutsel. Legaat Wilhelm võttiski Läänemaa oma ja paavsti kaitse alla ja, jättes taanlastele ainult Harjumaad, moodustas Läänemaast ja taanlastelt äravõetud maakondadest erilise otseselt paavstile alluva ala, mille asehalduriks ta määras oma kaplani, magister Johannese. Nüüd viidi lõpule läänlaste ristimine. Soomlane Peeter Kaikkivalta koos teise preestriga ristis 1226. a. algul Läänemaa seni ristimata lõunapoolmiku — Soontaga. Ridala ristiti rootslaste poolt, nagu eespool kuulsime, juba 1220. a.

Hoolimata Modena Wilhelmi manitsustest ründasid taanlased 1226. a. jälle Läänemaad. Neile astus vastu asehaldur Johannes ise.

Võitluses langenud 50 taanlast, lisaks piiratud 50 taanlast asehalduri sulaste poolt sisse Majanpata linnuses. Kolm päeva kestnud piiramise järel lasti taanlasil minna. Riiglaste sobitusel sõlmiti aasta lõpul taanlastega rahu, et ühisel jõul välja astuda seni-alistamata saarlaste vastu. Sõjakäik Saaremaale teostati 1227. a. algul erakordselt suurte jõududega ja see lõppes võõraste võiduga, mis määras ka läänlaste saatuse.

Läänemaa keskajal. Poliitilisi sündmusi. Modena Wilhelmi poolt taanlaste ja sakslaste valdusalade vahele loodud ja otseselt paavstile allutatud puhverriigi iga oli väga lühike. Sakslaste surve, kes 1227. a. haarasid enda kätte ka taanlaste valdused Eestimaal, likvideeris magister Johannes selle tema haldamisele usaldatud ala juba 1227. a. ja Läänemaa langes jälle Riia piiskopile. 1228. a. kujundas viimane Läänemaast, Saare- ja Hiiumaast ning teistest vähemaid saartest Saare-Lääne piiskopkonna, määrates siia piiskopiks senise Dünamünde kloostri abti Gottfriedi. Viimane osutus aga piiskopina täiesti kõlbmatuks ning ei suutnud piiskopkonna olude korraldamiseks midagi teha. Lühikese aja jooksul läänistas, müüs ja kinkis ta enamiku piiskopkonna mandriosa maadest vasallidele. Viimaste hulgast nimetas ta piiskopkonna foogtiks Johannes de Lode. Foogti asukohaks sai juba mag. Johannese poolt eestlaste maalinnale rajatud Kullamaa linnus (*castrum Goldenbeke*). Juba mõni kuu peale piiskopiks õnnistamist siirdus Gottfried siit ära Saksamaale ja ei pöördunudki sealt enam tagasi oma piiskopkonda. Aastail 1230—34 oli Läänemaa seetõttu tegelikult jälle Riia piiskopi haldamisel. Nähtavasti püüdis samal ajal ka Mõõgavendade ordu kinnitada siia oma kanda, sest ühest 1234. a. pärinevast paavsti kirjast kuuleme, et orduvennad on hävitanud Kullamaa linnuse ning maksustanud sealseid vasalle ja äsjaristituid 1000 marga hõbedaga. Samal ajal süüdistatakse ka Riia piiskoppi Läänemaa ülekohtuses anastamises.

See selgusetu olund lahenes 1234. a. lõpul, millal teiskordselt paavsti legaadina Liivimaal viibiv Modena Wilhelm refundeeris Saare-Lääne piiskopkonna, määras kindlaks ta piirid ja nimetas siia piiskopiks dominiiklase Heinrichi; ühtlasi ta tühistas kõik piiskop Gottfriedi poolt antud kirikut kahjustavad korraldused ja läänistused.

Saare-Lääne piiskopkonna, eriti ta mandrilise osa keskaegne ajalugu on välispoliitilistest sündmustest väga vaene. Keskajal meie maad korduvalt ida poolt rünnanud venelaste jõud murdusid või nad küllastusid saagist alati enne Läänemaa piire. Lõunast tulevad leedulased jõudsid Läänemaa piiridesse ainult paaril korral. 2. veebruaril 1263 tungis leedulane Troinat oma vägedega piiskopkonda, põletas mõni aasta varemni piiskop Heinrichi poolt rajatud (Vana-)Pärnu linna ja sinna ehitatud piiskopkonna peakirikku ning rüüstas ka Läänemaal. Sellele leedulaste esimesele retkele järgnes 1270. a. algul teine. Laastates ja rüüstates läbisid leedulased Läänemaa ja tungisid siit üle merejää Saaremaale. Sealt mandrile tagasi pöörduvaid leedulasi võtsid 16. veebruaril Karuse lähedal merejää vastu ordumeister Otto v. Lutterberg ja kohalik piiskop Hermann sakslasist ja eestlasist koosneva sõjaväega; appi olid tulnud ka taanlaste pealik Tallinnast ja

Tartu piiskop oma vägedega. Võitlus oli äge ning verine ja lõppes leedulaste võiduga. Üldse olevat heitluses langenud 1600 leedulast ja 600 kristlast, viimaste hulgas ka ordumeister Otto (ta arvatakse olevat maetud Karuse kirikusse) ja 52 orduvenda. Ning see oli kõik; teisi rünnakuid väljastpoolt Läänemaa keskajal nähtavasti ei kannatanud.

Kuid seda pingsam ning tormisem oli Läänemaa elu keskajal sise-poliitiliselt sündmusilt ja võitlusilt. Ühelt poolt johtusid need võitlused piiskopi ja vasallide huvide vastakusest ja teiselt poolt Ordu üritustest saada oma mõju alla piiskopkonna valitsemine. Lähtekohaks neile sisetülidele oli piiskop Gottfriedi poolt teostatud maade läänistamine, ja selle tagajärjeks vägevate ning võimuahnete vasalliperekondade kujunemine. Legaat Wilhelm tühistas küll need läänistused, nagu sellest eespool juba kuulsime, kuid piiskop Heinrichil puudus seks vajaline reaalne jõud, et sundida vasalle kuulekusele ja loobuma varemini saadud läänidest. Eriti suuri raskusi oli tal endise foogti Joh. de Lode poegadelega, kes nähtavasti olid uuesti üles ehitanud Kullamaa linnuse ja tundsid end seal olevat nii julged, et nad ignoreerisid koguni kiriklikku põlustamist. 1238. a. tegi legaat Wilhelm vennaste Lodede likvideerimise ülesandeks Ordule. Viimase vaheleastumine mõjus. Loded põgenesid taanlaste juurde Tallinna, ja Kullamaa linnus, mis hiljemini sai nimeks Koluvere, läks piiskopi valdusse.

Ordu ei abistanud piiskoppi vastutasuta, vaid sai 1238. a. viimaselt $\frac{1}{4}$ Läänemaast ja poole järgnevail aastail Ordu ja piiskop Heinrichi poolt ühiste kuludega ehitatud Lihula linnusest. Kõik see andis siin Ordule kindla jalgealuse, kust lähtudes ta võis end alati segada piiskopkonna siseasjusse ja kasustada omis huvides piiskoppide- ja vasallide-vahelisi tülisid.

Piiskop Heinrichi ajal olid suhted Orduga siiski kõigiti väga sõbralikud ja võimaldasid piiskopkonna organiseerimist. Üldjoontes jäid vahekorrad Orduga sõbralikuks ka järgnevate piiskoppide ajal. Muutus tuli alles XIII sajandi lõpul. Ordu ja Riia peapiiskopi vaheline võitlus ülemvõimu pärast Liivimaal vallandus siis üldiseks kodusõjaks, kuhu peapiiskopi liitlasena tõmmati kaasa ka Saare-Lääne piiskop Konrad I. Kuulutanud 1298. a. viimasele sõja, tungisid Ordu väesalgad, kelle ridades oli eriti rohkesti metsikuid ja poolpaganlikke kurelasi, Läänemaale ja laastasid ning riisusid siin kohutavalt. Isegi kirikuile ei antud armu; Martna kiriku hävitasid ordumehed tookord täiesti. Samuti piirasid nad Lihula linnust, kuhu oli taganenud piiskop Konrad, põletades maha sealse aleviku, ja rüüstasid paljaks sealse Eliisabeti kiriku ning Pühavaimu hospitali. Varsti selle järel kapituleerus Lihula linnus. Piiskop Konrad loovutas piiskopkonna ilmliku valitsemise, kõik tulemid ja linnused Ordule, töötas mitte lahkuda piiskopkonnast ja mitte tõsta kaebust Ordu peale. Kuid rahu see veel ei toonud. Varsti õnnestus piiskopil põgeneda Riiga, ja Läänemaa sattus uuesti võitluste keerisesse. Piiskopi väed said nüüdki lüüa. Ordu survele ütles toomkapiitel end lahti piiskopist, kes antud lubaduse vastaselt oli murdnud rahu ja lepingu. Kui aga toomkapiitli

orduvaenlikkus pärastpoole uuesti avaldus, siis ta kaotati. Seni toomkapiitli käes olnud Haapsalu linnus ja toomkirik läksid Ordu valdusse, toomhärрад vangistati, nende mõisad laastati ning põletati maha. Kõik andmed näitavad, et selles võitluses seisis talurahvas nii Saare- kui ka Läänemaal piiskopi poolel. See sõda kurnas Läänemaad aastaid. Alles 1302. a. õnnestus Riia peapiiskopil, kes vahepeal oli Orduga lepinud, sobitada poolte vahel rahu, mis taastas endise olundi ja milles pooled loobusid vastastikku igasugusest kahjutasu nõudmisest. Arusaadavalt ei võinud säärased tingimused rahuldada piiskoppi; seetõttu jäid suhted Orduga endiselt pinevaks, kuid avalikkude kokkupõrgeteni Läänemaa pinnal nad siiski ei arenenud. Liiatigi sundis leplikkusele talurahva seas tõusnud käärimine, mis XIV sajandi keskel vallandus avalikuks vastuhakuks.

Elutingimuste raskenemise survele ja kaotatud vabaduse tagasi võitmiseks pöörasid harjulased 1343. a. jüriööl oma relvad juba üle sajandi maal võimutsenud võõraste vastu. Mõni päev hiljemini järgnesid harjulaste eeskujule ka läänlased. Siingi olid eestlased esialgu võidukad. Bartholomäus Hoeneke kroonika teatel põletanud ja laastanud läänlased maal asuvad sakslaste elamud ja mõisad, tapnud seal 1800 inimest (see arv on ilmselt küll liialdatud) ja asunud siis piirama Haapsalut, kus olnud varjul piiskop Hermann II ja teised vaimulikud. Haapsalu vallutamise siiski ei õnnestunud, sest piiratuile ruttasid appi tugevad orduväed, kes vahepeal olid purustanud harjulaste sõjalised jõud. Et maakonda tunginud orduväed olid halvasti relvastatud läänlastest jõuliselt üle, siis katkestasid viimased Haapsalu piiramise ja läksid laiali, peites end jälitava ja karmi kätemaksu teostava vaenlase eest metsadesse ja soopadrikuisse. Seega äpardus vabadusvõitlus esialgsest edust hoolimata. Eestlaste ürituse ebaõnnestumise tingis nõrk relvastus, puudulik koostöö maa eri osade vahel ja vabadusvõitlust juhtiva üldise organisatsiooni puudus.

Vaevalt oli talurahvas kosunud sõjas löödud haavadest, kui juba vallandusid uued tülid võimukandjate eneste vahel ja arenesid tervet maakonda kurnavaiks veriseiks võitlusiks. Nimelt sattus raugaeas olev piiskop Heinrich III vastuollu toomkapiitliga. Tüli arenedes vangistas toomherra Bolne piiskopi ja heitis ta vangi Kuressaare lossi, kus ta 1381. a. metsikult kägistati. Nüüd aga vallandus kodusõda toomhärrade ja vasallide vahel, sest esimesed polnud küllalt vastutulelikud viimaste soovidele. Kodusõda laastas Läänemaad kaks aastat ja nõudis üsna suuri ohvreid. Põletati ja riisuti kõikjal, eriti raskelt kannatas Haapsalu. Ühel pimedal ööl a. 1383 tungis vasall Dietrich Üxküll oma ja Johann Scherenbecke sulastega ootamatult, — vahepeal oli poolte vahel sõlmitud rahu — üle müüride Haapsallu. Siin tapsid nad ilmlikke ja vaimulikke, rüüstasid toomkiriku ja relvakoja ning põletasid maha nn. suurema linnuse (*castrum maius*) ja kõik toomhärrade elamud. Et piiskopitool oli kogu aja täitmata, astus nüüd Ordu piiskopkonna hooldaja palvel jõuga vahele ja sundis vasalle rahu pidama. 1385. a. sai seni hooldajana teetsenud Winrich v. Kniprode piiskopiks ja tal õnnestus säilitada maal siserahu. Kuid ta surres (a. 1419) val-

landusid tülid jälle, paisudes eriti suureks aastail 1423—62, millal korduvalt seisis piiskopkonna eesotsas korraga kaks piiskoppi: üks tavaliselt toomkapiitli poolt valitud ja teine paavsti poolt määratud Ordu kandidaat. Selles võitluses püüdis Ordu jääda taktilistel põhjustel ise tavaliselt tagaplaanile, ässitades endale mittersobiva piiskopi vastu võitluse kohalikke vasalle. Need segadused piiskopkonna keskvalituses tõid kaasa raske sisemise kriisi ka puhtusulisel ja kiriklikul alal: vaimulikkude kõlbla taseme languse ja hoolimatuse oma kutseülesannete vastu. See omakorda tingis talurahva võõrdumise kirikust ning paganlikest uskumustest ja kombeist kinnipidamise. Samal ajal kasvas jätkuvate läänistuste tõttu vasallide majanduslik tugevus, mille tagajärjel nende poliitilised nõuded ja ihad üha paisusid ning kasvasid piiskopel varsti üle pea.

XV ja XVI sajandi vahetusel püüdis piiskop Johannes Orgas (a. 1492—1515) parandada allakäinud kiriku- ja usuelu, kuid väheste tagajärgedega. Tema üritusi jätkas ta järglane Saare-Lääne piiskopitooil, Johannes Kyvel (a. 1515—27), kes ühtlasi püüdis pidurdada vasallide võimupüüdeid ja anda kaitset talurahvale. Tema kiriklikel reformidel oli edu, kuid pealetuleva usupuhastuse tõttu jäid need poolikuks; tema üritused vasallide vastu äpardusid täiesti. Nimelt liitusid siinsed vasallid omakasulistel kaalutlustel reformatsiooniga, astusid 1522. a. usuliitu linnade ja teiste maahärrakondade vasallidega ning ründasid neile oma liitlasile tugides piiskoppi uute nõuetega poliitilisel ja õiguslikul alal. 1524. a. oli piiskop sunnitud vastu tulema vasallide nõudeile ja väljastama erilise eesõigustekirja. See tegi piiskopkonna valitsemise vasalkonnast olenevaks, sest edaspidi tuli piiskopi valimisel kaaluvana arvesse ka vasalkonna seisukoht. Teiseks kindlustati tulutoovad toomhärakohad vasalkonnale, uusi liikmeid võis toomkapiitlisse valida ainult kohaliku aadli hulgast. Peale selle laiendati vasallide valdusõigusi neile läänistatud mõisade suhtes, anti vabaks evangeelne jumalateenistus jne. jne. See eesõigustekiri ei kaotanud piiskopi- ja vasalkonna-vahelist pingutatud suhet, mis mõni aasta peale Joh. Kyveli surma vallandus veriseks kodusõjaks.

1530. a. valiti Saare-Lääne piiskopiks Reinhold v. Buxhövdén. Viimasele oli toomkapiitlis ja vasalkonnas palju vastaseid, kelledest oli vägevaim Georg v. Ungern. Et piiskop Reinhold ei täitnud kõiki vasalkonna soove, liiatigi jätsid palju soovida ta eluviisid ja oli taunitav ta tegevus majanduslikul alal, siis leidis tema vastu suunatud kihutus-töö soodsat pinda. Ettekäändel, et Reinhold pole hankinud oma valimisele paavstilt õigel ajal kinnitust, kutsusid ta vastased 1532. a. piiskopiks varemini Riia peapiiskopi koadjuutoriks (järeltulijaks) valitud Brandenburi markkrahvi Wilhelmi. Viimane nõustus ja võttis 1532. a. novembris Haapsalus vastu Läänemaa rüütelkonna truudusvande. Ka alistusid temale siinsed piiskopilossid, kuid piiskopkonna saareline osa jäi ustavaks piiskop Reinholdile. Mõlemad pooled relvastusid ja tõid kohale võõraid palgasõidureid. Piiskop Wilhelmi väed laastasid ja rüüstasid Hiiumaal, Saaremaal viibiva Reinholdi väed aga tungisid Läänemaale ja põletasid ning hävitasid siin kui vaenlase maal kunagi.

Olles sisse piiratud Haapsalus, oli Wilhelm täiesti jõuetu murdma vastase sõjalisi jõude. 1534. a. vabastas Wilhelm toomkapiitli ja rüütelnõu temale antud vandest ja lahkus Haapsalust. Nüüd pöördus Reinhold Wilhelmi pooldajate vastu Läänemaa vasalkonnas; paljud vangistati ja neid peeti aastaid Haapsalus vangis. Teised, kes olid põgenenud Otto v. Üxküllil juurde Vigala lossi, piirati seal sisse. Ordumeisteri ja prelaatide sobitusel kapituleerus loss 1535. a. juulis; piirataavad pidid maksma Reinholdile 5000 marka, mille eest nad pidid võima vabalt lahkuda, kuid kokkuleppe tingimusi rikkudes laskis Reinhold nad siiski vangistada. Täielik rahu saabus alles 1536. a., milal Wilhelm loobus lõplikult Saare-Lääne piiskopkonnast. Ka määrati samal aastal kindlaks, missugust hüvitust Läänemaa vasallid peavad andma piiskop Reinholdile. Samuti otsustati siis, et kodusõja ajal piiskop Reinholdi sõjavägede poolt hävitatud Üxküllidele kuulunud Virtsu lossi ei tohi uuesti üles ehitada.

1541. a. loobus Reinhold v. Buxhövdén piiskopitoolist. Uueks ning viimseks Saare-Lääne katoliku-usuliseks piiskopiks valiti samal aastal Kuramaa piiskop Johannes Münchhausen. Praktilise ja reaalselt mõtleva mehena taipas Münchhausen teistest varemini selle seisundi lootusetust, millesse Vana-Liivimaa sattus 1558. a. venelastega vallandunud sõja tõttu. Et päästa enesele isiklikult võimalikult palju, müüs ta 1559. a. 22. septembril oma valdamisõigused Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkonna kohta Taani kuningale Frederik II-le. Viimane loovutas ostetud alad oma vennale hertsog Magnusele, kes saabus 1560. a. aprillis Kuressaarde ja valiti mõne nädala pärast toomkapiitli poolt Saare-Lääne piiskopiks.

Läänemaa poliitiline ja halduslik jaostus keeskajal. Eespool juba kuulsime, et maahärrade omavaheliste sobimustega anti kogu Läänemaa 1228. a. Saare-Lääne piiskopile. Kümme aastat hiljemini oli piiskop Heinrich I sunnitud otsima oma vasallide vastu sõjalist abi Ordult ja lubama viimasele hüvitust maavalduse näol Läänemaal. 1238. a. kinnitaski Modena Wilhelm sobimuse, millega piiskop Heinrich varus ehitatava toomkiriku ülalpidamiseks Läänemaal 300 adramaad ja andis $\frac{1}{4}$ ülejäänud maist + veel 50 adramaad Ordule. Maade tegelik jagamine pidi teostuma alles 10 aasta pärast. Selle tähtjani valdasid pooled maid ühiselt, välja arvatud eespoolmainitud 50 adramaad, millena Ordu sai nähtavasti kohe Märjamaa kihelkonnas asuva Sõtküla-nimelise küla, ja jagasid ühisvalduselt saadavad tulemid omavahel vastavalt lepingus kindlaks määratud vahekorrale. Kolme esimese aasta jooksul tuli kasustada kõiki tulemeid ainult ühisteks kulutusteks, esijoones vist Lihula (*Stenborch*) linnuse ehitamiseks, mis otsustati sama sobimusega, ja milleks 3 aasta jooksul pidi kulutatama ka toomkiriku tarvis varutud adramailt saadavad tulemid. Ka see linnus, mis valmis a. 1241—42, jaotati juba ette pooleks, kusjuures torn ja värav jäid piiskopipoolele; Ordule keelati ehitada piiskopi nõusolekuta torni oma poolele. Samasugune otsus tehti linnuse juurde rajatava aleviku ja ka kõigi järgneva kümne aasta jooksul ühiste kulutustega loodavate mõisade ja veskite suhtes.

Hoolimata 1238. a. lepingust asusid pooled maade tegelikule jagamisele siiski juba 1242. a. Et läänistusi oli antud üsna rohkesti, siis muudeti pisut eelmise sobimuse sisu. Ordu leppis $\frac{1}{4}$ seni läänistamata Läänemaast ja sai sellena *Cotze-* ja *Svorue*-nimelised alad.¹⁾ Edasi kindlustas piiskop Ordule $\frac{1}{2}$ Lihula juures olevast külast ja $\frac{1}{4}$ kõigist enne 1242. a. antud läänidest nende tagasilangemise korral. See viimane määrus oli õnnetu ning põhjustas hiljemini palju pahanlust ja tüli, sest Ordu tõlgendas seda nii, et see on maksev ka pärast 1242. a. piiskoppide poolt teostatud läänistuste kohta. 1254. a. täitiski piiskop Ordu sellekohase nõude. Samal aastal loovutas piiskop Ordu tervenisti Saastna saare. Lihula linnuse sarases olevast viiest külast sai kumbki pool kaks, kuna viies, *Cippe* (Sipa), jagati — Ordu sai sealt $4\frac{1}{2}$ adramaad. Samal ajal jagati piiskopi ja Ordu vahel ka Hiiu saar (lähemalt vt. Hiiumaa — Ajalugu). Tülid jätkusid aga endiselt. Kui piiskopid hiljemini püüdsid hoopis eitada Ordu õigust, saada osa tagasilangevaist läänimaist, siis, tugides oma jõulisele üleolekule, Ordu lihtsalt okupeeris vägivallaga säärased maad ja pidas neid piiskoppide protestidest hoolimata püsivalt oma käes. Tartu piiskopi vahetalitusel siiski lahendati see tüliküsimus 1328. a. Ordu loobus edaspidiseks nõudlusist piiskopile tagasilangevate läänistuste neljandiku suhtes. Vastutasuks kinnitati talle selle õiguse järgi varemini saadud maad ja anti talle ühekordse hüvituseks Hanila kihelkonnast uusi maid 36 adramaa ulatuses. Maavalduse pärast tülitseti pooled hiljemini, kuid lähemate andmete puudumise tõttu pole siinkohal võimalik jälgida neid üksikasjalisemalt.

Keskaja lõpuks, s. o. XVI sajandi keskpaiku, oli maade poliitiline kuuluvus Läänemaal järgmine. Karuse kihelkond oli nähtavasti tervenisti Ordu valduses. Lihula kihelkonnast kuulusid Ordule Sipa ja Hälvati küla ning Lihula linnuse läheduses asetsev ordumõis, mis koos Karusega moodustasid pidevalt tervikliku maa-ala. Peale selle kuulus Ordule osa Hiiumaast ja Märjamaa kihelkonnas asetsev, eespool juba nimetatud Sõtküla ala. Vähemaid maatükke kuulus siin Ordule nähtavasti veel teiselgi; neid pisitükke ei kasustanud Ordu ise, vaid andis edasi läänimeestele. Ülejäänud alad Lääne- ja Hiiumaast kuulusid piiskopile, kelle maist üsna silmapaistev osa oli antud toomkapiitli ja Lihula naiskloostri valdusse. Väga suur osa piiskopile kuuluvast alast läks läänistuste kaudu ka vasallide valdusse.

Läänemaa mandril Ordule kuuluvad alad moodustasid Lihula komtuurkonna, mille haldamist juhtis Lihulas asuv ordukomtuur. 1477. a. paiku kaotati Lihula komtuurikoht ja Ordu siinsed maad allutati Pärnu ordukomtuurile. Lokaalhalduslikult jagunes Ordu maavaldus Läänemaal kolmeks mõisa-alaks ehk ametkonnaks: Lihula, Matsalu ja Sõtküla. Neljanda ametkonna — Hiiu ehk Pühalepa

1) Eespool andsime *Cotze* ja *Svorue* tänapäevaste oletatavate vastetena Karuse ja Audru. Kui need read juba olid trükitud, pidas prof. J. Uluots õpet. Eesti Seltsis 6. X 37 ettekande, milles ta väitis, et *Cotze* ja *Svorue* on samastatavad ainult praeguse Karuse kihelkonnaga, esimene Karuse põhja-, teine lõuna-osaga. Kuni pole ilmunud trükis J. U. vastav uurimus, pole võimalik võtta seisukohta selle ta oletuse suhtes.

— moodustasid Ordu valdused Hiiumaal; see viimane aga oli algusest peale alistatud Maasilinna ordufoogtile Saaremaal. Ühtlasi ka majandusühikuks oleva ametkonna keskuseks oli kohalik ordumõis, mida hariti ametkonda kuuluva talurahva teotööga ja mida juhtis valitseja ehk ametmees. Ametkond jagunes omakorda vakuseiks, mis olid maksumistasühikud ja koosnesid kas ühest või mitmest lähestikku asetsevast külast. Arvuliselt oli Ordule kuuluvate talumaade ulatus ajastu lõpul järgmine:

Ametkonnad	Adramaade arv		Adratalud	Üksjalakohad	Vabadiidud	Veskid
	asustatud	tühjad				
Lihula	189 ¹ / ₂	5	105	33	56	1
Matsalu	41 ¹ / ₂	17 ¹ / ₂	43	15	22	?
Sõtküla	44 ¹ / ₂	¹ / ₂	25	10	8	1
Hiiumaa	130	—	197	95	111	1
Kokku	405 ¹ / ₂	23	370	153	197	3

Lihula ametkond, mille keskuseks oli samanimelise linnuse läheduses asetsev ordumõis, haaras kõiki Ordu valdusi Lihula khk-s ja enamiku Karuse kihelkonnast ning jagunes 5 vakuseks. Lihula kihelkonnas olevad ordumaad koonduisid S i p a vakusesse, milles oli kaks küla — Sipa ja Hälvati. Ordu valduses oli ainult ¹/₂ Sipa vakusest, teine pool aga langes, nagu eespool märgitud, juba XIII saj. piiskopile ja esines hiljemini allikais *Allenkull*-nimelise poolvakusena. Teised selle ametkonna vakused olid *Hoykull* (Õeküla), *Jerwis* (Järise), *Normis* (Nurme) ja *Tappis* (Tapuse), missugustesse vakustesse kuulus 18 Karuse ja 3 Hanila kihelkonnas asetsevat küla. Viimased kolm (*Kaybel*, *Kokull* ja *Ramme*) olid aga juba XV sajandil läänistatud Üxküllidele Virtsus. Matsalu ordumõisa seoskonda kuulus Karuse kihelkonna põhjaosa *Meldova* (Meelva), *Lawenlap* (Laulepa), *Metsküla*, *Paendall* (Poanse) küla ja Saatna poolsaarega. Märjamaa kihelkonnas asetsevale Sõtküla mõisale allus peale mõisale nime andnu veel kaks küla, kuid nende nimed on kahjuks teadmata. Hiiumaal Ordule kuuluvad talumaad jagunesid 9 vakuseks, millest kuuleme lähemalt Hiiumaa ajaloo käsitluses.

Piiskopile kuuluvate läänistamata maade ilmlikku haldust juhtis Läänemaa stiftifoogt. Ajastu lõpul jagunesid piiskopi enese valdusse jäänud maad Läänemaa mandril kolmeks — K o l u v e r e, L i h u l a ja U u e m õ i s a ametkonnaks. Neljanda ametkonna moodustasid piiskopi valdused Hiiumaal, kuid see H i i u ehk *Allixar*-ametkond oli administratiivselt ühendatud piiskopi valdustega Saaremaal ja allus sealsele stiftifoogtile. Talumaid oli neis ametkonnas ajastu lõpul järgmiselt.

Ametkonnad	Adramaade arv		Adratalud	Üksjalakohad	Vabadiidud	Veskid
	asustatud	tühjad				
Lihula	309 ¹ / ₂	21	217	70	88	?
Koluvere	123	4	114	57	75	9
Uuemõisa	255	—	608	26	?	4
Hiiumaa	102 ¹ / ₂	6	132	115	87	1
Kokku	790	31	1071	268	250	14

Piiskopile kuuluv Lihula mõis asetses nagu ordumõiski otse Lihula linnuse külje all. Peale selle oli nimetatud ametkonnas veel väike *Kiwiszell'i* (hilisem Kasari-)nimeline piiskopimõis, mis nähtavasti kujunes sellenimelisest veskist. Ametkond jagunes 6 vakuseks: *Allenkull* (Alaküla), *Hemo* ehk *Szoentacka* (Emmu), *Hoidenorme* (Oidremaa), *Kirpever* (Kirbla), *Orincas* ja *Ruden* (Rõude). Esimene neist kattus Ala- ja *Walkis-* (Valuste) küllaga Lihulas ja oli, nagu eespool märgitud, ainult poolvakus. Hemo ja Hoidenorme vakusesse kuulusid *Hemo* (Emmu), *Keblis* (Keblaste), *Veterande* (Võitra), *Uritall* (Urita), *Hoidenorme* (Oidremaa), *Cargenorme* (Karinõmme), *Sennicko* (Sõnniku), *Veltze* (Veltsa) ja *Paimvere* (Paimvere) külad, mis asetsesid Mihkli kihelkonnas. *Orincas*-vakus haaras Hanila kihelkonnas asetsevaid *Megentacken* (Mäense), *Masso*, *Kockete* (Kokuta), *Meckennkull* (Mõisaküla), *Ullas* (Ullaste) ja *Sallafer* (Salevere) küla. *Kirpever*- ja *Ruden*-vakused seevastu koosnesid järgmistest Kirbla ja Martna kihelkonnas asetsevaist küladest: *Kirpever* (Kirbla), *Rande* (Rannu), *Kelo* (Kalu), *Kurrever* (Kurevere), *Raghuer* (Raana), *Laukuta* (Laiküla?), *Ruden maior* ja *Ruden minor* (Suur- ja Väike-Rõude) ja Suur- ja Väike-Kesküla.

Koluvere ametkonna keskuseks olid samanimeline piiskopimõis ja loss. Eespool kuulsime, et viimane rajati juba piiskopkonna asutamisel ja et ta oli piiskopkonna esimeseks halduslikuks keskuseks ja foogti asukohaks ning kandis tollal Kullamaa ehk *Lode* nime. Viimane nimi, mis on Koluvere saksakeelseks nimeks veel praegugi, pärineb linnuse ehitajate ja esimeste valdajate perekonnanimest. Kullamaa linnus, mis oli rajatud eestlaste samanimelise maalinna (praegu Rohumäe nime all tuntud linnamägi) kohale, hävis piiskopkonnas möllanud kodusõjas juba 1230-ndail aastail, kuid ehitati mõni aasta hiljemini uuesti üles sinna, kus ta seisab praegu.

Endist keskset tähtsust linnus administratiivsel alal siiski tagasi ei saanud, vaid taliteli edaspidi üksnes ametkonna keskusena. Ajastu lõpul haaras Koluvere ametkond Kullamaa kihelkonna läänistamata talumaid ja jagunes 2-ks — *Hudenorme* (Üdrumaa) ja *Calge* (Kalju) — vakuseks, kuhu kuulus *Hudenorme* (Üdrumaa), Suur- ja Väike-Kullamaa, *Laukenall* (Laukna), *Waikenal* (Vaikna), *Calge maior* (Suur-Kalju), *Calge minor* (Väike-Kalju), *Toukenbeke* (Maidla), *Carisell* (Karita) ja *Pirsell* (Piirsalu) küla.

Lisaks nimetatule kuulus XVI sajandi algupoolel Koluvere ametkonda veel neli küla: *Koivell* (Koila), *Ffider* (Vedra), *Ffilkull* (Vilkla) ja *Haell* (Ahli), milledest esimesed kaks asetsesid Nigula ja viimased kaks Ridala kihelkonnas. Hiljemini olid need külad aga alistatud Uuemõisa ametkonnale ja olid selle ametkonna ainsad eestilise asustusega alad, kuna siia kuulus Vormsis, Noarootsis ja *Egelandis* elasid ainult rootslased. Uuemõisa ametkonda kuuluvad rootslaste alad jagunesid 6 vakuseks. Vormsil asetsevasse *Västra* (Lääne) ja *Östra* (Ida) vakusesse kuulus 13 küla, Noarootsi kahte — *Esterby* (Eistrepa) ja *Paskelep* (Paslepa) — vakusesse 8 ning Egelandi, mille juurde arvati ka Osmussaar, kahte — *Sutlepa* ja *Salickie* (Salajõe) — vakusesse 18 küla. Seega harisid selle mõisa välju peamiselt rootslased. Ameti mõisa nimetus lubab oletada lähikonnas mingit teist, vanemat piiskopimõisa. Tõenäoselt oli säärane olemas kuski Haapsalu külje all, kus mõisapõlde mainitakse Rootsi aja algul. See lubab oletada, et mandril oli varemini veel neljas piiskopi ametkond, mis haaras maid Nigula ja Ridala kihelkonnas ja mis arvatavasti tuli likvideerida siit antud

suurte läänistuste tagajärjel. Hiiumaal piiskopile kuuluvad maad haarasid peamiselt saare lõunaosa ja jagunesid 6 vakuseks, millest lähemalt allpool.

Ordu ja piiskopi kõrval olid suuremaiks maavaldajaiks keskaegsel Läänemaal Haapsalu toomkapiitel ja Lihula naisklooster. Piiskop Hermann I poolt 1262. ja 1285. a. vahel Lihulasse asutatud tsistertslaste naisklooster sai järgnevail aastail maid läänina nii piiskopilt kui ka Ordult. 1402. a. vahetas ta need oma maad, mis asetsesid Harjus Vihterpalu ümbruses (38 adramaad) ja Lääne-Nigula kihelkonna põhjaosas (19 adramaad; nüüd Risti kihelkonnas) Padise kloostrile, saades vastu seni Padisele kuulunud maad Karuse kihelkonnas Nurmsetes. Ajastu lõpul oli Lihula naiskloostri maavalduse keskuseks Kirbla kihelkonnas asetsev Kloostrimõis (*Klosterhof* ehk *Lewenberg*), sellele alluvad talumaad aga olid paisatud laiali mitmesse kihelkonda. Talumaade arvuline ulatus ja jagunemine olid järgmised:

Vakused	Adramaade arv		Adratalud	Üksjalad	Vabadi-kud	Veskid
	asustatud	tühjad				
Woemes	39	1	72	17	14	3
1/2 Packis	26 ^{1/2}	—	38	11	12	1
1/2 Kiskas	21	1/2	30	8	8	—
Nyengudt	25 ^{1/2}	1/2	36	8	8	—
Kiörben	27 ^{1/2}	—	54	7	7	—
Kokku	139 ^{1/2}	2	230	51	49	4

Esimesed kaks tabelis toodud vakust asetsesid Kirbla kihelkonnas ja haarasid *Woemes* (Võhma), *Ullast* (Uluste), *Moiszeaszem* (Mõisimaa), *Szeura* (Seira), *Wanhamoiszeaszw* (Vanamõisa), *Rottsze* (Rootsi), *Packis* (Pagasi) ja *Lautel* (Lautna) küla. Kaks järgmist vakust koosnesid järgnevaist Karuse kihelkonda kuuluvaist küladest: *Kiska*, *Kwnuliue* (Kunila), *Parifär* (Parivere Lihulas), *Wattel* (Vatla), *Hyllis* (Illuste), *Karefer* (Koor), *Muris* (Muriste), *Moessa* (Musta) ja *Hauasalo* (Hõbesalu?). Viimane tabelis toodud vakustest asetses väljaspool Läänemaa praegust piiri — Pärnu-Jaagupis.

Eespool kuulsime, et piiskop varus toomkapiitli ja toomkiriku ülalpidamiseks juba 1278. a. 300 adramaad. Hiljemini sai toomkapiitel uusi maid veel rohkesti juurde, nii et ajastu lõpul oli toomkapiitli valduses talumaid umbes 470 adramaad ulatuses. Enamik toomkapiitli maavaldusi asetses just praeguse Läänemaa mandriosas, koondudes eriti Martna, Nigula ja Ridala kihelkonda, kus suurem osa talumaist kuulus toomkapiitlile. Kapiitli maad jagunesid nelja liiki: toomkapiitli kuue (kirikukorrashoiu-, dekaani-, praosti-, köstri-, skolastiku- ja varahoidja-) ameti käes oli 96, prebendidena toomhärrade käes 286 adramaad, vikariaate oli 70 ja stipendiume 18 adramaad.

Piiskopkonna 12-st toomhärreprebendist asetses 10 praegusel Läänemaal: *Hauest* (Haeska), *Hemi* (Ehmja), *Kereuer* (Keravere), *Lechtigall* (Lähtru), *Putkas* (Putkaste) ja *Vogelsang* (hilisem Rannamõisa) Martna kihelkonnas; *Purkede* (Purge), *Teubell* (Taebela) ja *Wendekull* (Võntküla) Nigula kihelkon-

nas ja *Keppersel* (Käbla) Ridalas. Kõikudes suuruselt 19 ja 30 adramaa vahel, haarasid loendatud prebendid üldse 260 adramaad talumaid. Vikariaatmaid oli ajastu lõpust pärinevail andmeil 10: *Kausz* (Kause), *Kuck* (Kuke) ja *Roddis* (Ridase) Hanila kihelkonnas, *Kirimecki* (Kirimäe) ja *Soszall* (Soosalu) Nigulas, *Leitmosi* (hilisem Letemoise ja Kokri) Martnas, *Unnast* (Uneste) Ridalas ja *Artz* (Araste?) Vigalas; *Koherye* (või *Koserye*) ja *Kaszenem* (või *Raszenem*) pole lokaliseeritavad; nende suurus kõikus 3 ja 12 adramaa vahel. Stipendiumimaid oli ainult 3 (*Heppenpe*, *Lausell* ja *Soszall*, suurusega 8, 6 ja 4 adramaad). Kui suures ulatuses toomkapiitli maadel mõisamajandust arendati, selle kohta puuduvad otsesed andmed. Mõned hilisemad andmed lubavad arvata, et vähemalt *Hemis* (Ehmjas) ja *Hauesth*'is (Haeskas) talitelid mõisad juba keskajal. Pole võimatu, et vähemad mõisad olid tekkinud ka teistesse prebendidesse. Kapiitli valduses olevate talumaade kihelkondlik jagunemine oli ajastu lõpul järgmine.

Kihelkonnad	Adramaade arv		Adratalud	Üksjala-kohad	Vabadikud	Veskid
	asustatud	tühjad				
Martna, Nigula ja Ridala	370	—	575	82	15	8
Hanila	31	—	34	9	—	—
Märjamaa ja Vigala . . .	38	1	38	8	3	1
Kokku	439	1	647	99	18	9

Ordu, piiskopi, Lihula naiskloostri ja Saare-Lääne toomkapiitli valduses oli Läänemaal seega kokku 1803 adramaad 2264 adrataluga, 564 üksjala- ja 507 vabadikukohta. Ülejäänud maad olid läänistatud. Viimaste ulatuse kohta pole meil võimalik saada sellist arvulist ülevaadet, nagu saime eespool piiskopi- jt. maist. Mitmesuguste kaudsete andmete põhjal võib hinnata ajastu lõpul vasallide käes olnud talumaade ulatust umbes 1000 adramaa suuruseks, mis jagunes umbes 40 mõisa vahel. Eriti suured maavaldused kogunesid ajastu kestel Üxküllide kätte. XVI sajandi keskel oli selle perekonna valduses Läänemaal 13 mõisa, mis haarasid üle 400 adramaa talumaid. Selle perekonna omad olid ka kõik maakonnas asetsevad vasallilossid — Kasti, Velise, Vigala ja Virtsu, mis olid samanimeliste, Üxküllide valduses olevate mõisa-alade keskusteks. Väga mõjuvõimas oli ka Farensbach'ide perekond, kelle valduses oli samal ajal 10 mõisa, kuhu kuulus üle 250 adramaa talumaid. Nende perekondade kõrval omasid siin päris suuri alasid veel Ungern'id, Zöge'd, Tittfer'id jt. Maade läänistamine vasallidele algas, nagu eespool kuulsime, juba piiskopkonna loomisel. Kuni XVI sajandi alguseni jäi läänivalduses valitsema meeslääni printsiip, mille järgi lään oli pärandatav ainult läänisaaja meesliinis ja langes selle kustudes tagasi maahärrale. Piiskop Johannes Kyveli privileegiga a. 1524 laiendati pärimisõigus ka läänisaaja naisliinile, millega läänistatud maade tagasilangemise võimalus jäi peaaegu täiesti ära.

Maade läänistamisega rööbiti arenes üha enam ka mõisamajandus ja mõisade rajamine, mis kahjustas talurahva huve kaheti: esiteks rajati mõisad peamiselt seni talupoegade valduses olnud kultuurpinna-

sele ja teiseks pingutati sellega järjest rohkem talurahva tööjõudu. Talumaade mõisastamise ulatuse kohta on vastava allikainese puudumise tõttu võimatu anda täpsamaid andmeid. Samuti pole võimalik jälgida üksikasjaliselt mõisade asutamist. Kuid me teame, et Saare-Lääne piiskop Gottfried andis Dünamünde kloostrile juba 1228. a. Läänemaale mõisa rajamiseks maad. Hoogsamaks kujunes mõisade rajamine siiski vist alles XIII sajandi lõpul ja jätkus pärast pidevalt kuni ajastu lõpuni. Algul olid mõisad üsna väikesed, ja, koosnedes peamiselt veskist, aitadest ja vasalli elamust, tulid arvesse rohkem talupoegadelt andameid vastuvõtivate ja säilitavate keskustena kui iseiseisvate põllumajanduslikult tootvate käitistena. Aja kestel arenesid mõisaväljade paisudes neist algeist siiski põllunduslikud suurkäitised. Kõige varasem teade Läänemaa mõisaväljade ulatuse kohta on meil a. 1414, millal *Libell'i* (hilisema Sipa) mõisamaid hinnati 6 ja talumaid 32 adramaa suuruseks, nii et talu- ja mõisapõldude suhe oli siin umbes nagu 5:1. Üldiselt olid mõisad Läänemaal palju suuremad ja terviklikumad kui piiskopkonna saarelises osas. Eramõisade suurus kõikus siin 7 ja 80 adramaa vahel.

Läänemaa talurahvas keskajal. Muistse iseseisvuse kaotamisega tõrjuti eestlane välja maa poliitilise elu juhtimisest. Kuid maa siseelus, eriti asundajana ja põllukultuuri kandjana uutele metsamaadele jäi Eesti talupoeg maa elus endiselt aktiivseks teguriks. Seda eestlase keskaegset loometööd võime märgata ka Läänemaal.

Keskaja algul hinnati muistse Läänemaa kultuurpinda, nagu sellest juba eespool kuulsime, 1900 adramaani ulatuvaks. Ajastu lõpul aga tõusis Läänemaal, enam-vähem ta praegustes piirides, talupoegade valduses oleva põlise põllumaa ulatus umb. 2800 adramaani, mis näitab talurahva asustuse väga suurt paisumist keskaja kestel loodusmaastiku arvel. Eriti väärib esiletõstmist asjaolu, et nüüd sai asustuse ka Hiiu-maa, mis ajastu algul oli veel elanikkudeta. Hiiumaale andis asukaid peamiselt just Saaremaa, mille põhjakihelkondade (Karja ja Põide) tagamaaks oli Hiiu saar olnud vareminki. Samuti said keskajal asustuse teised vähemad Läänemaa rannikul asetsevad saared ja mandril mererand, mis varemalt oli samuti asustamata. Samal ajal paisus ja laienes asustus ka kõikjal seal, kus talupoeg oli vajutanud maasse adra juba esiajal. Vanatalude nooremad pojad suundusid siin ajastu teisel poolel uudisasukaina võsa- ja ääremaile ning panid aluse päris arvukale väiketalupeogade — üksjalgade kihile. Üksjalgu nimetatakse Läänemaal esmakordselt küll alles 1469. a., kuid tegelikult algas see sisekolonisatsiooniliikumine juba XV sajandi algul. Asustuse laienemist tingis rahvastiku loomulik iive, talumaade mõisastamine ja osalt ka maahärrade asundamispoliitika. Viimast tähistab eriti etniliselt võõra elemendi — rootslaste tulek Läänemaale keskajal. Varasemad arvamused, nagu oleksid rootslased asunud siin juba muinasajal, on ekslikud. Tegelikult algas rootslaste asundamine siia XIII saj. teisel poolel. Esmakordselt mainitakse neid siin 1294. a. Haapsalu linnaõiguses. Rootslasi asundati sageli kohtadele, mis olid laevasõi-

dule tähtsad sadamapaikadena, või kus laevu ähvardas rannutumine. Sellega hoiti neist paikadest eemale meriröövi harrastavaid eestlasi. Et neil aladel oli pinnas väga kehv, siis tegelesid rootslased siin vähem põllunduse kui kalastuse, hülgepüügi ja karjapidamisega. Peale eespoolnimetatud 6 vakuse Uuemõisa ametkonnas haaras rootslaste asumisala mandril veel Ordu valduses olevat Saastna poolsaart ja Hiius samuti Ordule kuuluvat *Kertel* (Kärdla) ja *Roicks* (Reigi) vakust. Läänistatud aladel leidis rootslasi nähtavasti üsna vähe. Ainult Kiltsi mõisa maad näikse olevat osalt olnud asustatud rootslastega. Rootslaste asundamine toimus enamasti nn. rootsi õiguse järgi, mis kindlustas rootslasile eesti talupoegade omast pisut parema õigusliku seisundi ja väiksema maksukoorma. Kuid sellest hoolimata ei küündinud rannarootslaste majanduslik elutase talude väiksuse ja pinnase kehvuse tõttu sisemaal asetsevate eesti vanatalude — adratalupeegade omani.

Läänemaa talupoja maksukoorem kasvas kogu keskaja. Ristimisel kohustati läänlasi maksma kiriku heaks hinnust, mis peale 1222.—24. a. vastuhakku asendati kaks korda suurema kümnismaksuga. 1284. a. määrati läänemaalaste koormised järgmiselt kindlaks: 1) kümnist kõigilt saadusilt; 2) igalt adramaalt $2\frac{1}{2}$ marka raha, 1 kana, 1 kantsüld puid; 3) igalt vikatilt 2 koormat heinu, 4) igalt adramaalt aastas 1 künnipäev (talupoja härgade ja rakmetega) ja 2 niidupäeva. Peale selle olid talupojad kohustatud ehitama oma isandaile elamuid, kirikuid ja linnuseid ning võtma osa maakaitsest ja sõdadest.

Järgnevail aegadel kasvasid talurahvale pandud koormised tugevasti. Eriti kasvasid mõisade asutamise tagajärjel teotöö määrad. Läänistamata aladelt pole säilinud täpsaid andmeid teo suuruse kohta, 1565. a. märgitakse vaid seda, et adratalupejad orjavad mõisas vajaduse järgi. Eramõisades nõuti samal ajal vist juba kõikjal aasta läbi 6 rakkepäeva nädalas. Üksjalad, kelle teomääraks nädalas oli algul ainult 1 jalapäev, millest arvatakse tuletuvat kihi nimetuski, tegid nüüd nädalas mõisale juba 3 jalapäeva. Lisaks öeldule nõuti taludelt veel korrategu ja talgutööd. Talgulisi nõuti ka vabadikelt, s. o. maata-rahvalt.

Ajastu lõpul taludelt nõutavad maksud jagunesid kahte suurde rühma — maaõiguse ja vakuõiguse järgi võetavaks. Maaõiguse järgi võetavaid makse tasusid üksiktalud, vakuõiguslikke aga tasuti kollektiivselt, vakuste kaupa. Maaõiguse järgi võetavate andamite hulgas seisis esikohal viljakümnis, millena maksu nimest hoolimata talupoeg pidi tegelikult andma ära umbes $\frac{1}{4}$ kogu saagist. Karjakümnist anti ajastu lõpul loonus üksnes lambailt; teiste loomade kohta lunastati see rahas, makstes igalt vasikalt $1\frac{1}{2}$ ja igalt varsalt 3 killingit vasika- või varsaraha. Edasi maksid vanatalud piiskopi, kloostri ja toomkapiitli aladel igalt adramaalt 1 mark 24 killingit kuni 2 marka 7 killingit adraraha. Ordu aladel aga maksis iga vanatalu suurusest hoolimata aastas 2 marka suitsuraha (s. o. maks suitsuelamu pealt). Peale selle anti igalt adramaalt, teisal igalt talult aastas 1 koorem heinu, 10 kubu õlgi ja 1 süld puid.

Nende maksude tasumine toimus Läänemaal kahel tähtajal, nn sügis- ja talivakusel. Esimest peeti siin alates oktoobrist ja teist talvel — jaanuaris ja veebruaris. Samadel tähtaegadel pidid talupojad lunastama ka vakuõiguslikud kohustised. Vakuõiguse järgi võetavad maksud, vähemalt enamik neist ürgnes vanast tavast, mille järgi talupojad olid kohustatud kostitama maksutähtaegadel, vakustel, neilt andameid sissenõudvaid härraseid või nende ametnikke. Esialgu polnud see kohustus vist kuigi raske, sest peosöögiks kokkukantav oli talupoja enese otsustada. Keskaja teiseks pooleks aga olid määrad ette nähtud kõrgemalt poolt ja olid talurahvale, kuigi vakupeost võtsid sööjaina ja jookjaina ülemuste kõrval osa ka talupojad ise, küllaltki koormavad. Ka härrastel oli neist andameist vähe tulu, seepärast piirati vakupeolaua rikkalikkust keskaja lõpul härraste poolt tugevasti. Talupojal polnud sellest küll mingit kergendust, sest tema pidi tasuma kohustise endiselt täies ulatuses, kuid lõviosa sellest juhiti nüüd otsekohe mõisaaita. Et vakupeosöök kaotas oma endise tähenduse, siis polnud mõisale enam kasulik võtta talupoegadelt vastu selliseid andameid, mis olid valmistatud otseseks äratarvitamiseks, nagu õlu, leib jne. Seepärast võimaldati seesuguste andamite lunastamist rahas. Sääraste lunamaksudena kohtame ajastu lõpul Läänemaa maksuloendeis joomaraha (6—18 killingit adramaalt), söömaraha (12 killingit adramaalt), sibularaha (1—2 marka vakuselt), sinepiraha jne. Nende kõrval aga püsisid ka loonusandamid, mida vakus kandis endiselt kollektiivselt. Nii andis piiskoplik Rõude vakus, kus 51 adramaal oli 34 vanatalu, aastas 2 härja, 2 lehma, 4 oinast, 2 siga, 3 hane, 60 kana, 90 muna, 5 vakka kaeru ja 1 mk. 24 killingit mõduraha. Peale selle andis sama vakus maahärra ametnikele 7 marka 18 killingit raha ja 204 vakka kaeru. Ordualadel olid vakukoormised siiski tublisti teissugused. Nimelt andis Nurme vakus, kus 22½ adramaal oli 11 talu, Ordule samal ajal ainult 3 oinast ja ei ühtki siga, härja ega lehma, küll aga 7 tünni õlut, 300 pätsi leiba, 8 naela võid, 6 tükki kuivatatud liha, 6 naela pekki ja kuivatatud kalu kaheks lõunasöögiks; liiati oli osa toiduaineid lunastatud rahas, sest kogu vakus andis aastas 4 marka 18 killingit toiduraha ja iga talu 6 killingit joomaraha; ametnikkudele andis vakus rahas 2 marka 16 killingit. Kloostri ja toomkapiitli aladel aga olid maksud isesugused. Rootslaste maksukoorem oli märksa väiksem, vakukoormisest olid nad hoopis vabad. Esijoones oli nende juures rõhutatud karjasaadusi (juust, või jne.).

Kirjeldatud koormised lasusid vana- ehk adrataludel. Üksjalgaldelt nõuti aastas 21 killingit üksjalaraha, peale selle nad maksid kümnest, siis veel aastas ka mõne killingi jooma- ja sööma- ning ametnikkuderaha. Vabadikud maksid aastas ainult 12—16 killingit ja andsid kalakümnist, kui nad tegelesid kalastamisega. Väikest rahalist maksu kandsid pearahana ka talusulased ja manulised, tasudes seda peamiselt peremehe kaudu. Sulaste ja manuliste kiht oli üsna perekas, näit. ainuüksi Pühalepa ametkonnas Hiiumaal loeti neid 1565. a. 280.

Talurahva kõige perekamaks ja mõjuvõimsamaks sotsiaalseks kihiks oli siiski adra- ehk vanatalupojaskond. Muidugi polnud see

kiht täiesti ühtlane. Kõigepealt eraldusid adratalupeogade suurest hulgast vabatalunikud. Vabatalupeogade arv oli Läänemaal keskaja lõpul erakordselt suur. Üksikasjalised andmed on meil nende arvu kohta olemas Koluvere ja Lihula ametkonnast. 1518. a. paiku oli nende ametkondade 357 vanatalust 71 talu, s. o. 20% vabatalupeogade käes, kes lunastasid tavalised adratalupeogadelt nõutavad koormised ja teo rahas. Selle nn. „vabaraha“ suurus olenes sellest, kas talupeog oli vaba kõigist või ainult osast koormistest ja teost, oli aga siiski väga kõikuv: ühes külas maksis $1\frac{1}{2}$ -adramaaline talu aastas 20, teisel ainult 10 marka vabaraha. Vabade hulka arvati veel möldreid, paiguti ka seppi; samuti olid ametiaja kestel koormistest vabad kupjad. Vabatalude rohkusest annab kujuka näite seik, et Piirsalu küla Kullamaal koosnes ainult vabataludest; samuti leidis vabatalupeogi rootslaste hulgas. Mis puutub eesti vabatalunikkude päritolusse, siis on arvatud, et need võiksid põlvneda osalt muistseist rahvavanemaist, eriti aga eesti soost väikeläänimeeste kihist, mis loodi ristiusustamisele järgneval ajastul ja degenererus keskaja mõjudel vabatalupeogadeks. Kõige tõenäosem on siiski see arvamine, et Läänemaa arvukad vabatalupojad on XVI sajandi majandusliku jõukuse avaldus. Heade majanduslike aastate tõttu voolas talupeogade kaukasse küllaldaselt sularaha, seega võisid nad lunastada oma koormisi alati rahas, milline moodus oli vastuvõetav ka härraseile. Seletades vabatalude rohkust sel viisil, ongi mõistetav nende kiire kadumine järgneva ajastu algul. Väiksema osa vabatalude päritolu võis seejuures teadagi olla hoopis teine, nagu see meie käsitelust selgubki.

Neis suurtes ühiskondlikes raamides esineb muidugi jõukamaid ja vaesemaid, suuremat ja vähemate talude omanikke. Eespool mainisime, et Ordu, piiskopi, kloostri ja toomkapiitli valduses oli 1803 adramaad 2264 vanataluga. Nende arvude kohaselt ei küündinud vanatalu suurus 1 adramaanigi, mis, nagu eespool märgitud, oli talu normaalsuuruseks muinasajal. Eestlaste aladel Läänemaa mandril, välja arvatud eramõisade alad, mille kohta puuduvad andmed, oli talu tavaline suurus keskaja lõpul siiski üle 1 adramaa. Üldarvus viib vanatalude keskmise suuruse alla rootslaste ja hiidlaste talude väike suurus. Huvitava pilgu võime järgneva tabeli kaudu heita Koluvere ja Lihula ametkonna vanatalude suuruse kohta 1518. a. paiku.

3—4	adramaa suurusi talusid	7 =	2 %
2	„ „ „	29 =	8,1%
$1\frac{1}{4}$, $1\frac{1}{3}$ ja $1\frac{3}{4}$	„ „ „	34 =	9,5%
$1\frac{1}{2}$	„ „ „	156 =	43,7%
1	„ „ „	101 =	28,3%
$\frac{1}{4}$ — $\frac{3}{4}$	„ „ „	30 =	8,4%
Kokku		357 =	100 %

Nagu näeme, oli siin kõige rohkem $1\frac{1}{2}$ adramaa suurusi talusid. See suurus on huvitav ses mõttes, et ta näitab talu kasvamist $\frac{1}{3}$ võrra, eeldades muistseks suuruseks 1 adramaad; varemini tarvitusel olnud kahele väljale tuli keskajal juurde kolmas, toimus üleminek kahepõllusüsteemilt kolmepõllusüsteemile. Mis puutub adramaa ulatusse, siis haaras see Läänemaal umbes 30—40 vakamaad põllupinda ja peale selle veel teatud ulatuses heina- ja karjamaad.

Üksjalgade kiht polnud samuti mitte täiesti ühtlane; ka siin eraldus suurest hulgast üks osa, kes olid vabad. 1518. a. paiku oli Koluvere ja Lihula ametkonna üksjalgadest umbes 9% vaba tavalistest üksjalgade koormistest. Üksjalgade talude suuruse kohta pole võimalik öelda midagi, sest neid ei hinnatud adramais.

Säärane oli üldjoontes Läänemaa talupoegade keskaegne sotsiaalne liigestus ja majanduslik seisund. Mis puutub nende õiguslikku seisundisse, siis tegi seegi keskaja jooksul läbi päris pika arengutee. Ristiusustamine ja alistamine röövis talupojalt ta poliitilised õigused, jättes alale isiklikud — liiklemis- ja omandiõiguse. Peatselt aga hakati kärpima neidki. Talupoegade liiklemisvabadust piirati Läänemaal juba XIV sajandi lõpul. Läänemaa talurahvaõigus, mis arvatavasti anti piiskop Winrich v. Kniprode (1385—1419) poolt, keelas talupoegadele lahkumise talust härraste loata ja nõudis enne lahkumist kõigi kohustuste õiendamist. Eriti suundusid need liiklemist kitsendavad määrused just adralunikkude kui mõisale kõige tähtsama tuluallika vastu ja lõppesid XVI sajandi algul sellega, et kõik talupojad, välja arvatud ainult rootslased ja vabatalupojad, kinnitati tingimusteta maa külge, muudeti sunnismaiseks. Kuid sunnismaisus veel ei tähenda, nagu oleksid läänemaalased olnud oma isandate pärisorjad. Seda nad kindlasti ei olnud, sest nad olid säilitanud täieliku omandiõiguse vallasvarale ja osalt ka nende valduses olevaile taludele. Läänemaalane oli vaid eluaegselt seotud oma sünnikohaga ja võis lahkuda sealt ainult mõisavalitsuse sellekohasel loal.

Säärane oli Läänemaa talurahva ühiskonna koostis ja elujärg ajal, millal vallandus Vene-Liivi sõda, mille tagajärjed tegid lõpu sellele poliitilisele jõukoondisele, mis oli kujundanud eespoolkirjeldatud olundi.

Läänemaa Taani ja Rootsi ajal. Poliitilisi sündmusi. Vene-Liivi sõja vallandumisel 1558. a. oli Vana-Liivimaa poliitiliste jõudude sisemine ja moraalne mõranemine arenenud juba nii sügavale, et ei suudetud enam koondada kogu maad aktiivseks löögipingutuseks venelaste rünnaku vastu. Siinse riikkehandi elu- ja võitlustahe oli mandunud virilaks jõuetustundeks, mis lootis ainult välisele abile. Seetõttu tervitati hertsog Magnuse saabumist 1560. a. kevadel Liivimaal peaaegu kõikjal suurte lootustega. Loodeti, et koos temaga saabuvad siia ka „Läänemere isanda“ — Taani sõjalised jõud. Nende lootuste petlikkus selgus õige varsti. Sest Frederik II-l polnud mingit soovi laskuda võitlustesse venelastega. Liiatigi polnud hertsog Magnus ei osav väepealik ega kogenud riigimees, vaid 19-aastane kergemeelne nooruk, kes polnud suuteline juhtima oma piiskopkonnagi valitsemist. Ometi püüdis ta haarata oma võimusesse kogu Põhja-Eestit, mistõttu ta sattus teravasse vastuollu ordumeister Kettleriga. Kui Magnuse väesalgad vallutasid Lihula ja rüüstasid Ordu aladel Pärnu ümbruses, siis ähvardas tal vallanduda avalik võitlus Orduga. Ainult venelaste suurte võitude mõjul kainestusid pooled ja saavutasid kokkuleppe, ent koostööni võitluseks venelaste vastu ei jõutud ometi mitte, kuigi venelased üha enam lähenesid Magnuse ala-

dele Läänemaal. Nähtavasti lootis herts. Magnus, et venelased jäta-
vad tema kui Taani kuninga, kellega tsaar elas rahuvahekorras, venna
maad puutumata. Selles ta siiski eksis. Peale Viljandi langemist
1560. a. augustis tungisid venelased sügisel Läänemaale, põletasid siin
maha Sõtküla, Kasti, Velise, Vigala ja Haeska mõisa ning Haapsalu
linna, kus olevat säilinud vaid 3 maja, ja liikusid siis edasi Harjusse.
Venelaste laastamisest jäänud puutumata Lihula, mille vastu venelased
sinna hulgaliselt kogunenud talupoegade tõttu nähtavasti ei söanda-
nud minna. Hertsog Magnus olnud venelaste sissetungi ajal parajasti
Läänemaal ühes mõisas pulmapeol ja põgenenud sealt ülepeakaela
paadis üle väina Saaremaale, tegemata katset astuda sõjaväega vene-
laste vastu. Kuni järgmise aasta sügiseni, mil taanlaste ja venelaste
vahel sõlmiti kindel rahu, tungisid venelased veel mitmel korral hert-
sog Magnuse aladele Läänemaale, rüüstasid ja laastasid seal ning
kihutasid talurahvast üles mõisnikkude vastu. Talurahvas oli rahutu
juba varem ja 1560. a. sügisel süttis see rahulolematuse relvades vastu-
hakuks oma senistele isandatele. Kroonik Balthasar Russowi teatel
pahandanud talupojad selle üle, et nad peavad andma aadlile suuri
makse ja tegema rasket mõisaorjust, kuid nüüd häda puhul ei anna
mõisnikud neile mingit kaitset, vaid jätavad nad moskvalaste tallata.
Seepärast otsustanud talupojad loobuda kuulekusest, keelduda mõisa-
teost ja olla täiesti vabad ning hävitada aadli, „teha temale otsa peale“.
Mäss vallandus kõigepealt Harjus, kust ta levis kohe ka Läänemaale,
kus talupoegade relvade all langesid mitmed mõisnikud. Ka piirasid
talupojad siin Koluvere linnuse. Viimase vallutamine ei õnnestunud,
sest piiratuile tõttas appi Läänemaa stiftifoogt Chr. Münchhausen.
Talupojad kaotasid siin vallandunud võitluse, nende juhid langesid
vangi ja hukati osalt siinsamas, osalt Tallinnas.

1563. a. puhkes Taani ja Rootsi vahel nn. 7-aastane põhjasõda,
mille kestes rootslased vallutasid ka Läänemaa. Juba 28. juulil 1563
piirasid rootslased Haapsalu, mis alistus 7. augustil. Siit ruttasid
rootslased Koluveresse ja piirasid sealse linnuse. Kui piiramine oli
kestnud juba 8 päeva, tulid linnusele appi poolakad, mistõttu rootsla-
sed siit lahkusid. Samal ajal (5. okt. 1563) vallutasid Kettleri mõisa-
mehed vahepeal rootslaste kätte langenud Lihula. Ent Kettlerile
selgus varsti, et tal on raske pidada Lihulat enese käes, ja loovutas
linnuse seepärast hertsog Magnuse meestele. Need viimased aga ei
suutnud seista vastu rootslaste rünnakule ja linnus langes varsti peale
Kettleri meeste lahkumist jälle rootslaste kätte. 1564. a. algusel valla-
tasid rootslased Henrik Classon Horni juhatusel ka Koluvere. Hiiu-
maa langes rootslaste kätte juba 1563. a. septembris. Seega olid roots-
lased vallutanud kogu Läänemaa, kuid see ei tähendanud veel rahu.
Järgnevail aastail kannatas Läänemaa korduvalt mõisameeste ja poola-
kate rüüsteretkede all. Seesuguseid retki mainitakse 1566., mil mõisa-
meeste juht Kaspar von Oldenbockum langes rootsi kahurikuuli läbi
Sipa küla juures, 1567., mil rootslased said Läänemaale tunginud
poolakate käest lüüa Ruunavere veski juures, ja 1568. a. Maakond
kannatas nende alaliste rüüstekäikude all kohutavalt, sest laastasid nii

omad kui võõrad sõjamehed. Juba sõja algul ütleb Russow olevat olukorra säärase, „et mõned vaesed talupojad pidid ise atra vedama ja nende naised seda juhtima, sest neilt olid võetud kõik nende härjad ja hobused“. Isegi Tallinna linn oli palunud Rootsi kohapealseid võime säästa Läänemaad, sest sealt tulevat linnakodanikele vajalikke toiduaineid; arusaadavalt ei andnud see palve tagajärgi. 1570. a. sõlmiti Rootsi ja Taani vahel Stettinis rahu, mille kohaselt Rootsi pidi loovutama ühes teiste oma vallutustega Eestimaal ka Läänemaa vastava rahalise luna eest Saksa keisrile, kes omakorda pidi läänistama Läänemaa Taani kuningale. Hertsog Magnusest, kes vahepeal oli liitunud venelastega, mindi mööda. Et rootslased rahulepingu sellele tingimusele käiku ei andnud, siis jäi tegelikult ka Läänemaa rootslaste kätte.

Rahupõlve sai Läänemaa maitsta siiski ainult mõne aasta. 1573. a. tungisid kõikjal võidukad venelased Läänemaale ja üritasid siin Haapsalu, Lihula ja Koluvere linnuse vallutamist, ei saavutanud aga sel korral midagi. Koluvere juures astus venelastele, kelle arvu hinnati 16000 mehele, 5000 mehega vastu rootsi väepealik Clas Tott ja saavutas, sellest hoolimata et ta liivimaalastest ratsavägi, venelaste tohutust arvulisest üleolekust kohutatud, juba võitluse alguses laiali jooksis, jaanuari lõpul 1573 hiilgava võidu. Venelased lahkusid selle järel küll Läänemaalt, kuid korraldasid siia juba järgneval aastal jälle rüüsteretke. Samal ajal tekkis Rootsi kohapealsel ülemusel raskusi palkade tasumisega Rootsi teenistuses olevaile mõisameestele. Tasumata palga tagatiseks panditasid Rootsi kohapealsed võimud mõisameestele Haapsalu, Koluvere ja Lihula linnuse, õigusega loovutada need võõrastele võimudele, välja arvatud hertsog Magnus ja venelased, kui nad pole saanud kätte oma palka 1574. a. jaanipäevaks. Et palka selleks ajaks tasuda ei suudetud, siis loovutasid mõisamehed 1575. a. jaanuaris need linnused 80.000 taalri eest Taanile, kuigi Taani ja Rootsi vahel valitses rahu. Sellega ei saanud leppida venelased. Juba veebruaris 1575 tungisid nad Läänemaale ja rüüstasid eriti Haapsalu, Koluvere, Lihula ja Vigala ümbruses, Hiiu, Vormsi ja Noarootsi saarel ning tungisid ka Muhu- ja Saaremaale. Järgnevate kuude jooksul püüdsid taanlased läbirääkimiste abil parandada suhteid venelastega, kuid see ei õnnestunud. Venelaste arvates, kelle väesalgad 1575. a. juulis talupoegi tappes jälle tungisid Paadremaale ja sealt edasi Koluvere, Vigala, Velise ja Valgu kaudu kuni Märjamaa kirikuni, kuulus Läänemaa hertsog Magnusele. Et taanlased ei tahtnud seda tunnustada heaga, siis rakendasid venelased tööle relvad. 1576. a. jaanuaris tungisid vene sõjalised jõud uuesti Läänemaale ja vallutasid kerge vaevaga Koluvere, Lihula ja Vigala. 9. veebruaril jõudsid venelased üsna väheste kahuritega Haapsalu alla, mis alistus 12. veebruaril „ilma laskmata ja piiramata“. Rootslaste juurest reetlikult Taani poolele läinud mõisamehed ei avaldanud venelastele peaaegu mingit vastupanu, sest rahade saamine taanlasilt viibis. Seetõttu oli varsti kogu Läänemaa venelaste valduses.

Venelaste kätte jäi Läänemaa, välja arvatud Hiiu saar, viieks aastaks. See oli maakonnale väga raske aeg, mille kestes valmistasid

venelasile siin üsna tõsist peavalu rootslastega ühenduses olevad eesti talupoegade relvastatud salgad, kes kimbutasid venelasi isegi Haapsalus, Koluveres ja Lihulas. Teravamalt haaras sõda maakonda uuesti 1581. a. suvel, mil rootslased tungisid Läänemaale Hans Wachtmeisteri juhatusel ja olid algusest peale väga võidukad. 22. juulil tõrjusid nad venelased välja Koluverest, millele järgnes Vigala, Lihula ja 6. augustil Haapsalu ning varsti kogu maakonna vallutamine ja puhastamine venelastest.

Sellega lõppes üle 20 aasta Läänemaad oma kammitasas hoidnud sõdade ajastu, andes maad rahulikumatele aegadele, mil võidi asuda sõjas hävitatu uuesti ülesehitamisele. Läänemaa jäi nüüd peaaegu poolteiseks sajandiks Rootsi valdusse. Sõjad, mida Rootsi selle ajastu kestes pidas Baltimail poolakate ja venelastega, ei ulatunud otseselt Läänemaale, mõjutasid aga küll oma kaasnähtustega, nagu katku, moonastamissurve ja näljahädadega, ka Läänemaa elu ja arengut. Taani ja Rootsi vahel 1611. a. vallandunud nn. Kalmari sõja puhul näis küll, et ka Läänemaa kistakse otseselt sõjamõllu. Nimelt kavatsesid taanlased Saaremaalt, mis oli jäänud Taani valdusse, rünnakut Läänemaale. Ent saanud teada taanlaste kavatsuse, ennetasid rootslased nad ja ründasid Saaremaad, kuhu Läänemaalt lähtudes võeti ette kaks sõjakäiku (1611 ja 1612), millest võttis osa ka Läänemaa aadlipikond. Läänemaa mõisnikud tõid neilt retkedelt kaasa hulganisti saarlasi, asundades neid mandrile oma tühjadesse taludesse. Taanlased seevastu teostasid 1612. a. retke Hiidu.

Vahetult haarasid sõjasündmused Läänemaad taas ajastu lõppaastail: 1700. a. Rootsi ja Vene vahel puhkenud Põhjasõja ajal. Esijoones pani see pikaleveninud sõda siinsele rahvastikule suuri ainelisi lisakoormisi ja nõudis ka paremais eluaastais olevaid mehi maakaitseks vaenlaste vastu. Tollekordses võitluses jäid teatavasti alla rootslased. Läänemaa kannatas otsese sõjategevuse all siiski vähem kui kodumaa teised maakonnad. Rohkem kui sõda laastas maakonda katkutaud, mis siin vallandus 1710. a. enne maakonna langemist venelaste kätte. Viimased tungisid sama aasta sügisel kindral F. R. Bauer'i juhatusel Haapsalu alla. Linn, mille kaitsemeeskond oli enamuses surnud katku, alistus vastupanekuta. Ühes Haapsaluga läks venelaste kätte kogu maakond. 1721. a. Uusikaupunkis sõlmitud rahulepinguga läks Läänemaa koos muu Eesti- ja Liivimaaga lõplikult Vene valdusse.

Haldus- ja agrarolud. Hertsog Magnuse lühiajaline võimuperiood ei toonud Läänemaa halduskorrastusse mingeid muutusi: säilis keskaegne piiskopkondlik raking. Alles maakonna minek rootslaste kätte lõpetas endise piiskopkonna, mille olemasolu alused oli lammutanud juba kiriklik reformatsioon. See lokaalhalduslik korra-
 rustus, mille rajasid rootslased ja mille pidevuse mitmeks aastaks katkestas Vene okupatsiooniaeg, tugines põhimõtetes küll sellelesamale majanduslikule printsiibile, s. o. mõisaseoskondlikule ühikule, mis oli siin valitsev juba keskajalgi. Nüüd ainult rootsipärastati nende ühikute ja neid juhtivate ametnikkude nimetused: ametkondi nimetati nüüd läänideks ja valitsejaid foogtideks.

Lähtudes kolmest tähtsamast keskaegsest halduskeskusest jagati maakond kolmeks — Haapsalu, Koluvere ja Lihula linnuselääniks. Esimesse neist kuulus Martna, Nigula, Ridala, Noarootsi ja Vormsi kihelkond ning Hiiumaa. Teine haaras Kullamaa, Märjamaa ja Vigala kihelkonna, kuna kolmas koosnes Hanila, Karuse, Kirbla, Lihula ja Mihkli kihelkonnast. Kihelkonnal enesel aga puudusid varasel Rootsi ajal ilmlik-halduslikud funktsioonid, ta oli siis puhtkiriklik ühik. Linnuselääni halduslikuks allühikuks olid mõisa- ja lossiläänid. Viimased kaks on halduskraadilt ja sisult võrdsed ühikud, sest lossilääni eraldab mõisaläänist vaid see moment, et tavalise mõisa asemel on ta halduslikuks südameks loss. Haapsalu lään jagunes Rootsi aja algusel Ehmja (*Hemi*), Hiiumaa, Kilti (Wittenfeld), Palivere, Parila ja Uuemõisa mõisa- ning Haapsalu lossilääni. Koluvere lään koosnes samal ajal Koluvere lossi- ja Vigala mõisaläänist, kuna Lihula lään kattus samanimelise lossilääniga. Mõisa- ja lossiläänid haarasid ainult kroonumaid, eramõisad jäid riiklikust haldussüsteemist sõltumatuks. Linnuselääni esotsas seisis asehaldur, kelle nimetas ametisse kuningas. Haapsalul ja Lihulal näikse olevat olnud ühine asehaldur. Lossi- ja mõisaläänide juhtijaks olid footid. Asehalduri ülesanded olid ühtlasi tsiviilhalduslikud ja militaarsed. Ta pidi hoolitsema lääni kaitse eest välisvaenlase vastu ja ühtlasi ka sisemise julgeoleku ja rahu eest, valvama riigitulemite korraliku laekumise järele, tema nimetas kohtadele alamaid ametnikke jne. Footidele langesid esijoones endiste mõisavalitsejate ülesanded.

See haldussüsteem hakkas murenema juba XVI sajandil ja kadus XVII saj. teisel veerandil kui oludele enam mitte vastav täiesti. Selle halduskorrastuse aluseks ja eelduseks oli ulatuslik riiklik maavaldus. Ajastu algusel riigile langenud ordu-, piiskopi-, toomkapiitli- ja kloostrimõisad ja samuti ka need eramõisad, mis ajastu algusel olid mitmesugustel põhjustel langenud riigile, võõrandati XVII sajandil kõik, millega iseendast varises ka senine halduskorrastus. Siiski kuni Rootsi aja lõpuni eristati Läänemaal ülalkirjeldatud ulatuses Haapsalu, Koluvere ja Lihula lääni, kuid need polnud enam elavad ja talitlevad haldusühikud, vaid viimaste mõjul kujunenud geograafilised mõisted, alad.

Administratiivselt kujunes Läänemaa nüüd üheks Eestimaa neljast kreisist, mille haldamine läks aadli-omavalitsuse kätte. Endisest mõisa- ja lossiläänidest kujunesid eravaliguslikud mõisaseokonnad. Kreisis oli aadli-omavalitsuse tähtsamaks täidesaatvaks organiks adra- ehk haagikohtunik. Täites kreisis politseilisi funktsioone, talitles adrakohtunik siin mõnesugusel määral ühtlasi ka riigivõimu esindajana. Ajastu lõpupoolel oli kreisis riigivõimu kõrgemaks esindajaks kreisikomissar temale alluvate kihelkonnakomissaridega kihelkonnades, kuid needki kuulusid kohalikkude mõisnikkude hulka. Kihelkond aga kujunes hilisrootsi ajal puhtkiriklikust organisatsioonist ka haldusühikuks. Mõisalääni kui riikliku haldusühiku kadu ei tähendanud aga seda, nagu oleks see põhimõte tõrjutud lokaalhaldusest hoopis välja. Aadli-omavalitsuse süsteemis püsis mõis oma talurahvast tagaasurkonnaga tegeliku haldusühikuna edasi ka nüüd, sest iga eramõisa ala moodustas ju väikese endasse suletult talitleva, ühepoolse kohustuslikkuse alusel põhineva ühiskonna. Mõisalääni halduslik alljaotus vakustesse kannatas läänistuste all märksa ja kadus lõpuks täiesti, milleks muidugi mõjus kaasa ka vakukoormiste kadu endisel kujul.

Erilaadse haldusühiku moodustas nn. Haapsalu krahvkond, mis oli administratiivselt eraldatud Läänemaa kreisist. Nimelt müüs Gustav II Adolf 1625. a. terve Haapsalu lääni koos Haapsalu linna ja lossiga krahv Jakob De la Gardie'le. Viimane ühendas selle ostu ja oma muu maavalduse Lääne- ja Harjumaal Haapsalu krahvkonnaks. Krahvkonna koosseisu kuulus Haapsalu linn ühes lähema ümbrusega, Käbla, Uuemõisa ja Võnnu mõis Ridalast, Taebla ja Uugla mõis Nigulast, Ehmja, Keskvere, Ohtla, Patsu ja Putkaste mõis Martnast, peaaegu terve Noarootsi kihelkond ühes samanimelise saarega, Vormsi saar ja umbes $\frac{3}{4}$ Hiiumaast. Väljaspool endist Haapsalu lääni kuulus krahvkonda Piirsalu mõis Kullamaalt ja Kolga ning Kiiu mõis Kuusalust Harjumaal. Krahvkonna haldamist juhtis De la Gardie'de nimel nende asehaldur, kes resideeris Haapsalus ja kellele oli alistatud ka sealne raad. Haapsalu krahvkond püsis — küll mitte esialgses ulatuses, sest aja kestes oli rida krahvkonda kuulunud mõisu läinud müügi ja muul teel teistesse kättesse, — kuni mõisade reduktsioonini. Omanikku vahetas ka krahvkond, mis kaotamise ajal oli krahv Königsmarck'i valduses.

Mis puutub rootsiaegsesse kohtukorraldusse, siis jätkusid osaliselt siingi keskaegsed traditsioonid. Talurahva üle mõistis Rootsi aja algul nii kriminaal- kui tsiviilasjus õigust mõisa kohus. Viimane koosnes mõisnikest ja talurahva hulgast kutsutud kaasistujaist ehk hirsnikest. Viimased otsustasid kaebeluse süüdi- või süütaoleku küsimuse, kuna mõisnikest kohtu liikmed määrasid karistuse. Gustav II Adolphi kohtureformiga võeti talurahva kriminaalasjad mõisa kohtutelt ära ja anti Läänemaa meeskohule. Järgnevad edasi-kaebe-instantsid asusid kõik juba väljaspool maakonna piire. Varasel Rootsi ajal Haapsalus talitlev linnusekohus töötas edasi krahvliku lossikohtuna kuni krahvkonna lõpuni.

Asustus- ja agrarolud Rootsi ajal. Keskaja jooksul oli Läänemaa asustus, nagu sellest kuulsime eespool, võrreldes muinasajaga tugevasti paisunud. Ent XVI sajandil Läänemaa pinda laastanud sõjad kaasaskäivate taudidega tapsid kohutaval arvul ka siinseid talupoegi. Moskvalaste julmused on üldiselt tuntud, ent talurahvas kannatas samuti ka kõigi teiste rahvuste sõjavägede vägivald ja omavoli all. Suure suremuse tagajärjeks oli talumaade hulgaline söödistumine ja asustuse taandumine, jäid tühjaks talud, terved külad ja mõisad. Paari aastakümne jooksul kasvasid suurte jõupingutustega rajatud eluasemed ja põllud taas võssa. Ühesõnaga „maa oli tühi ja paljas“, kui rootslased 1581. a. venelased siit minema kihutasid. Kui suur oli sõja laastus, selle kohta pakuvad huvitavaid arvulisi andmeid sõdadele järgnevatest aastatest pärinevad vakuraamatud riigi enese valdamisel olevate maade kohta. 1583. a. oli Lihula lääni 438½ riigi enese käes olevast adramaast asustatud ainult 65 adramaad 88 talundiga, kuna 373½ adramaad, millel varem oli olnud 270 talu, oli söötis. Kolivere läänis oli 1585. aastal 103 asustatud talu 58 adramaaga, kuna kasustamata, tühjana seisis siin samal aastal 133 adra-

maad. Sõjamõllus tühjaks jäänud adratalude arvu pole siin teada. Samasugune oli olukord ka väiketalunikudega, ka üksjalatalud olid enamuses söötis. Haapsalu lääni asustuse kohta pole meil 1580-ndaist aastaist andmeid, ent tõenäoliselt oli siin olukord ligikaudu sama-sugune, välja arvatud lääni saareline osa, mis mäletatavasti kannatas sõdade all vähem kui manner. Lihula läänis oli nende arvude kohaselt jäänud sõdade tagajärjel sööti 85% kogu kultuurpinnasest, Kolu-veres oli vastav protsent 1585. a. 69. Need arvud näitavad olukordi riigi kätte jäänud maadel. Läänistatud alade kohta meil puuduvad vastavad arvulised andmed. Aga pole mingit põhjust arvata, nagu oleksid erakätes olevad maad kannatanud vähem. Paljud allikad tähendavad nendegi alade suhtes, et nad on enamuses tühjad ja söötis. Sõja hävitustöö jälgede kaotamine, tühjunud maade taasasustamine nõudis aastakümneid. Vastavate andmete puudumise tõttu pole meil võimalik jälgida maade taasasustamise käiku üksikasjalikult maakonna kogu ulatuses. Ainult riigi kätte jäänud maade taasasustamise kohta pakuvad vakuraamatud mõningaid arvulisi andmeid juba XVI sajandi lõpul. Kuid siingi segab selle protsessi võrdlevat jälgimist tõik, et riigi maavaldus polnud püsiv suurus, vaid kõikus ajastu algusel maade läänistamise ja läänistuste tagastamise tagajärjel väga tugevasti. Lihula läänis näiteks oli 1586. a. juba 189 asustatud adratalu 109 $\frac{3}{4}$ adramaaga, 12 asustatud üksjalakohta ja 52 vabadikku, kuna tühje adramaaid oli siin 301 $\frac{3}{4}$. Kaks aastat hiljem, s. o. 1588. a., oli asustatud adratalude arv tõusnud 229-ni ja majandamisel olevate adramaade oma 237-ni, kuna kasustamata seisis veel 268 $\frac{3}{4}$ adramaad. Et tühjadesse taludesse asunuil oleks võimalus rajada elujõulist majapidamist, seks anti neile tavaliselt kolm maksuvaba aastat. Lihula lääni 229 adrataluniku hulgas oli 1588. a. näiteks 52 sellist maksuvabadust kasustavat uustulnukat. Viimaste hulgas on üsna rohkesti saarlasid, mis seletub sellega, et Saaremaa kannatas sõdade all hoopis vähem kui manner. Asustuse tihenemine jätkus, nagu näitavad sellekohased arvud, XVI sajandi lõpuni. 1596. aastaks oli Lihula läänist võõrandatud 505 $\frac{1}{2}$ adramaad; et asustatud adratalude arv võõrandatud maadel tõusis nimetatud aastal 480-le, siis võib arvata, et tühjade adramaade arv pidi siin olema hoopis väike. Riigi enese valduses olevatel maadel, neid oli Lihula läänis 139 $\frac{1}{2}$ adramaad, oli olukord märksa halvem. Asustatud oli siin ainult 80 talu 62 $\frac{3}{4}$ adramaaga. Koluvere linnuseläänis oli 1597. a. riigi käes 134 adratalu 80 adramaaga, kuna tühje adramaaid oli siin 34. Haapsalu linnuseläänis ilma Hiiu- maata oli 1598 olukord järgmine: rootslaste aladel 340 talu 145 $\frac{1}{2}$ asustatud adramaaga ja 79 $\frac{1}{2}$ tühja adramaad; eestlaste aladel 376 adratalu 289 $\frac{3}{4}$ asustatud adramaaga, 43 $\frac{1}{4}$ tühja adramaad, 49 asustatud ja 39 tühja üksjalakohta. Aga enne veel, kui jõuti asustada taas kõik sõdade perioodil tühjaks jäänud maad ja talud, tabasid maakonda uued õnnetused ja hävitasid jälle kõik selle, mida talupoeg suurte jõupingutustega oli vahepeal taas ehitanud. Rootsi ja Poola vaheline sõda XVII saj. algusel ei haaranud Läänemaad küll mitte otseselt, kuid sõjaga kaasaskäinud nälja- ja ikaldusaastad, eriti aga neil aastail

kogu maal kohutavalt möllanud taudid tapsid maa uuesti inimestest tühjaks. Et öeldu pole liialdus, seda näitavad arvud Läänemaa asustuse kohta a. 1615, mil olukord oli järgmine:

	A d r a m a a d			Üksjalakohad		
	mõisniku majandada	asustatud	tühjad	kokku	asustatud	tühjad
Hiiumaa	23 ³ / ₄	78 ³ / ₄	148 ¹ / ₄	250 ³ / ₄	?	?
Haapsalu l.	98 ¹ / ₂	165 ¹ / ₂	297 ¹ / ₄	561 ¹ / ₄	13	87
Koluvere l	21 ³ / ₄	63 ¹ / ₄	133	218	6	34
Lihula l.	68	111 ¹ / ₂	472 ¹ / ₂	652	29	39
Kokku	212	419	1051	1682	48	160

Nagu neist arvudest näeme, oli Hiiumaal nimetatud aastal asustamata 59,2% adramaadest, Haapsalu lääni teistes osades oli tühjade adramaade % 53, Koluvere läänis 61,3 ja Lihula läänis koguni 72%. Tegelikult oli tühjade talumaade % veel kõrgem, sest enamik tabeli esimeses lahtris näidatud läänimeeste endi majandamisel olevatest maadest olid endised, häda-aastail tühjunud talumaad. Niisugune oli olukord neil maadel, mis Rootsi aja algusel olid veel kõik riigi käes. Missugused olid olud teistel aadlimõisade aladel, pole teada, ent palju paremaks meie neid siiski pidada ei või. Ka nüüd arenes maade taasasustamine väga aeglaselt. 1620. a. olid tabelis toodud aladest keskmiselt 58% tühjad. Nagu varem, saadi ka nüüd uudisasukaid Saaremaalt ja nagu eespool juba mainisime, toodi saarlasi siia 1611.—12. a. sõjakäikude puhul koguni vägivallega. Osa neist nõudis Taani riigivalitsus hiljem küll tagasi, kuid teine osa jäi paigale. Ajavahemikul 1637—42 on siin uudisasukatena jälgitavad vähemalt 40 saarlaste perekonda, tegelikult oli nende arv vist küll märksa suurem. Uudisasukaid tuli vähemal arvul muidugi ka mujalt, kuid peamiselt asustati maa taas siiski läänlaste jõudude ja juurdekasvuga. Kui kaua see taasasustamise protsess kestis ja missuguseid tõkkeid ja peatuspunkte tal teel ületada tuli, pole siin võimalik öelda. Ent ajastu lõpuks oli maa siiski jälle õige tihedasti asustatud. Adramaade arv ei tõusnud küll ajastu lõpul selle kõrguseni, mida ta näitas ajastu algul. Ajastu alguse umbes 2800 adramaa vastu oli siin ajastu lõpul vaid 2083 maksukohuslikku adramaad. Ent sellest järeldada, nagu poleks talurahva asustus saavutanud ajastu lõpuks keskaja lõpu taset, oleks siiski ekslik. Adramaade arvu vähenemine on tingitud kõigepealt tühjunud talumaade hulgalisest mõisastamisest Rootsi aja esimesel poolel. Talumaade mõisastamise tagajärjel vähenes talupoegade kasustuses olev kultuurpinnas ja nende valdusse jäänud maadel kujunes asustus selle pinnase majandusliku tootevõimega võrreldes vist erakordselt tihedaks, mille tõendajaks on talu suuruse kestev kahanemine Rootsi ajal ja

jõudmine ajastu lõpuks läbilõikesuuruselt keskaegse väiketalu — üksjalakoha tasemeni. Elanikkude tihedusest annab tunnistust see, et ühel adramaal elas paiguti üle 20 inimese, Suure-Rõude mõisa talumaadel näiteks elas igal adramaal 1680-ndail aastail 21 inimest. Ja kui teame, et adramaa külvipind oli ainult 30—40 vakamaad, millest $\frac{1}{3}$ kesana seisis alati kasustamata, siis peame tunnustama, et kultuurpinnas oli täidetud inimestega erakordselt tihedalt. Arvestades tolleaegseid majandamisviise ja -võimalusi, võiks vist paiguti siingi kõnelda ülerahvastusest. Seisaku ja isegi vist tagasimineku tõi XVII sajandi viimane aastakümme. 1695—97 nälja- ja ikaldusaastad, mis nõudsid oma ohvriks umbes $\frac{1}{5}$ kogu eesti rahvast, suretasid inimesi ka siin; kui suures ulatuses see põhjustas asustuse taandumist, on praegu raske öelda. Et aga ka Läänemaa läks nende nälja-aastate tõttu Põhjasõtta kurnatuna ja detsimeeritud elanikkude arvuga, see on kindel.

Üheks põhisemaks murranguks, mida Rootsi aeg tõi Läänemaale võrreldes keskajaga, oli eramõisade suur arvuline tõus ja kogu maa- valduse minek riigilt aadli kätte. Ajastu algus oli siiski hoopis vastusuunaline. Kui rootslased 1563—64 vallutasid Läänemaa, siis koondusid riigi kätte väga suured maavaldused. Peale endiste ordu-, piiskopi-, kloostri- ja toomkapiitli-mõisade ning maade läks riigi kätte ka enamik keskajal erakätte läinud maid. Mitmesugustel põhjustel, nagu Rootsi vastaste kilda siirdumise, maalt põgenemise jne. tõttu tagastati Läänemaal 21 aadlimõisa 613 adramaaga. Kuid need maad ei jäänud kauaks riigi kätte. Maade võõrandamine algas juba kuninga Eerik XIV ajal. Esijoones läänistas ta maid mitmetele rootsi aadlimeestele, kes olid Rootsi asja eest väljas Eestimaal. Peale selle said siit läänistisi ka mitmed moskvalaste vägedest rootslaste poole ületulnud vene aadlikud, nagu vennad Baranoffid, vennad Nasokinid, Bulgark Iwantzoff, Vasili Rosladin, Pervoy Putiloff jt. Ent peale Läänemaa taasvallutamist venelaste poolt ja osalt juba varem hakati tagastatud mõisu tagasi andma nende endistele omanikele või viimaste õigusjärglastele. Ühtlasi jätkus ka riigimaade võõrandamine ja 1586. a. oli maakonnas riigimaid 1221 adramaad, eramaid aga 1567 (või koguni 1629) adramaad. Edasi läks võõrandamine veel kiiremas tempos ja 1620. a. oli Lihula lään juba terves ulatuses võõrandatud; üldse oli nimetatud aastal maakonnas riigi käes veel ainult $260\frac{1}{3}$ adramaad. Järgnevail aastail läks nähtavasti seegi väike jääk erakätte.

Riigimaade võõrandamine, mis teostus üleriigiliselt, tähendas suurte sissetulekute kaotust riigikassale. Et tööstus ja kaubandus polnud veel küllaldaselt kõrgele arenenud, et neist riigikassale laekuvad tulud oleksid suutnud katta riigi väljaminekud, siis sattus riik maavalduse võõrandamise tagajärjel üsna suurtesse raskustesse. Rootsi riigipäevadel hakkasid järjest enam tulema kuuldavale häälled, mis nõudsid kergekäeliselt võõrandatud riigimaade tagastamist, et parandada nendelt laekuvate sissetulekutega riigikassa rasket seisukorda. Selle seisukohaga ühines ka kuningas Karl XI ja 1680. a. otsustas riigipäev mõisade tagastamise ning andis kuningale selle

otsuse teostamiseks väga laialdased volitused. Vastavalt Rootsi riigipäeva otsusele algas mõisade reduktsioon Eestimaal 1682. a. Välja arvatud kuningas Eerik XIV poolt põliseks antud läänistised, kuulusid kõik teised Rootsi ajal võõrandatud maad ja mõisad tagastamisele. Vastavalt sellele otsusele tagastati siin kõigepealt rootsi aadlikele kuuluvad mõisad, ühtlasi teatati kohalikule aadlile, et kõik need, kelle mõisad ilmselt tagastamisele kuuluvad, maksku vabatahtlikult mõisast saadavad sissetulekud (1681. a. alates) riigile. Mõisnikud jätsid selle viimase sooviavalduse täitmata ja palusid kuningat vabastada nende mõisad reduktsioonist. Kuningas Karl XI jättis selle palve rahuldamata ja nimetas reduktsiooni teostajaks Eestimaal erilise reduktsioonikomisjoni, kes alustas tööd 1684. a. Vaatamata kohaliku aadli passiivsele vastupanule ja töötakistus-võtteile viis komisjon oma ülesande lõpule ka Läänemaal. Üldse tagastati Läänemaal kas täiesti või osaliselt 65 järgnevas loendatud mõisa.

Kullamaa kihelkonnas võeti uuesti riigi valdusse Käända, Kalju, Kohatu, Koluvere, Kuie, Suur- ja Väike-Kullamaa, *Lailis*, Leevri, Maidla, *Paimoise*, Piirsalu, *Reopeh* ja Vaikna mõis. Märjamaal langes kroonule Kasti mõis, kuna Vigala ja Vormsi kihelkonnas ei puudutanud reduktsioon ühtegi mõisa. Lihula kihelkonnas tagastati Lihula, Parivere ja Penijõe mõis, Karuses — Matsalu, Nehatu, Saastna, Tuudi ja Vatla mõis. Kirbla kihelkonnas redutseeriti kõik mõisad: Kloostrimõis, Lautna, Seira, Suur- ja Väike-Kesküla ning Vanamõis; selles kihelkonnas kaotas aadel oma maavalduse seega täiesti. Nigulas seevastu langes reduktsiooni tagajärjel riigi kätte ainult kaks mõisa ja nimelt Niibi ning Salajõe. Martna kihelkonnas võttis reduktsioon mõisnikelt Keskevere, Kurevere, Laiküla, Suure- ja Väike-Lähtru, Suure- ja Väike-Rõude ning Rannamõisa ühes Hientack-nimelise paigaga, mis arvatavasti oli viimase karjamõisa. Ridala mõisadest langesid riigile Asuküla, Kiideva koos Hallikuga, Mäemõisa, Parila, Sinalepa ja Vätsa. Haapsalu külje alt tagastati Uuemõis ja Noarootsi kihelkonnast Saaremõis ja Paslepa mõis. Hanila kihelkonnas kaotasid mõisnikud reduktsiooni teel Illuste, Massu, Mõisaküla, Vaistu, Varbla, Voose ja enamiku Virtsu mõisast, kuna Mihklis langesid riigile Keblaste, Oidremaa ja Veltsi. Hiiumaal tagastati *Hienhoff*, Kõrgesaare, *Pardas*, Putkaste, Pühalepa ja Vaimla mõis ning Kärkla (*Kertel*) küla.

See ülevaade tagastatud mõisade kohta on koostatud 1695.—96. a. andmete põhjal. Esialgul tagastati ka Nelva ehk Nurme mõis Märjamaalt, Palivere mõis Nigulast ja Ungru mõis Ridalast, kuid nähtavasti polnud nende redutseerimiseks vajalik juriidiline alus küllalt tugev ja nad taastati endistele omanikele. On muidugi võimalik, et ülal loendatud tagastatud mõisadest veel mõned teisedki endistele omanikele tagasi anti, samuti on võimalik ka see, et tagastatute nimestikku mõni mõis 1690-ndate aastate lõpul veel juurde tuli. Dr. O. Liivi andmeil oli Läänemaal XVII sajandi lõpul üldse 133 mõisa, millest, nagu äsja toodud loend näitab, tagastati nimeliselt peaaegu 50%. Kuid see suhte arv ei anna meile õiget pilti tagastatud ja tagastamata jäänud maade vahekorradest, sest mõisad olid väga mitmesuguse suurusega ja paljud mõisad tagastati ainult osaliselt. Õigema kujutluse asjast annaks riigi- ja eramaade võrdlus adramaades. Kahjuks pole meil praegu käepärast andmeid tagastatud maade suuruse kohta adramaades. 1695.—96. a. andmete kohaselt ulatus tagastatud maade ratsa teenistuse kohustus umbes 50 ratsanikule ja kuna me teame, et igalt

15 adramaalt tuli selle kohustuse alusel anda üks ratsanik, siis saame kaudsel teel kätte ka tagastatud maade ligikaudse suuruse adramaades, mis oleks umbes 750 adramaad. Eespool juba märkisime, et Lääne-maa kultuurpinnase ulatust arvestati Rootsi aja lõpul 2083 adramaale. Seega langes umbes $\frac{1}{3}$ siinsest kultuurpinnasest tagasi riigile, s. o. kaugeltki mitte selles ulatuses, nagu siin maid Rootsi ajal oli läinud riigilt erakätte.

Tagastatud mõisu ei asunud majandama riik ise, vaid jättis nad väga soodsatel tingimustel rendile nende mõisade seniste omanikkude kätte. Vastavalt Karl XI sellekohasele määrusele võis tagastatud mõisu, mille aastased sissetulekud ei ületanud 1500 riigitaalrit, anda endiste omanikkude kätte põlisele rendile. Lisaks arvestas riik rentniku kasuks rendisummast veel $\frac{1}{3}$ maha, kui rentnik nõustus kandma endiselt ratsateenistuse koormist ja andma maakaitseks iga 15 adramaa kohta ühe ratsaniku. Seesuguse soodustuse osalisi rendimõisu nimetati tertsiaalmõisadeks. Tegelikult enamik tagastatud mõisu jäigi endiste omanikkude kätte, kes püüdsid seda kaotust, mis nad riigile makstava igaaastase rendi näol nüüd kandma pidid, teha tasa mõisaalade pingsama majandamisega ja talurahvale suurema majandusliku surve asetamisega. Ent sellest kuuleme allpool, esialgu heidame pilgu tagasi mõisamajanduse arengule maakonnas Rootsi ajal.

Mõisamajanduse areng näitas Läänemaal Rootsi ajal eriti tugevat tõusutendentsi. Kuna ajastu algul oli maakonnas umbes 45 mõisa (1586. a. revisjoni järgi oli siin 40 vana eramõisa), siis ajastu lõpuks oli mõisamajapidamiste arv peaaegu kolmekordistunud, tõustes 133 pea- ja kõrvalmõisani. Rööbiti mõisade arvulise kasvamisega tõusis ka mõisaväljade pindalaline ulatus. Selleks olid soodsad majanduslikud eeldused. Kesk- ja Lääne-Euroopas oli põllundus XVII sajandil kestvalt häiritud ja pidurdatud sealsete alaliste sõdade tagajärjel, mistõttu nõudmine meie vilja järele oli Öhtu-Euroopas püsivalt suur ja hinnad kõrged. Ka leidis maakonnas, nagu eespool juba kuulsime, ajastu esimesel poolel külluses tühje talumaid, mida peamiselt kasutati uute mõisaväljade rajamiseks ja vanade laiendamiseks. Hiljem, kui sõdade ja taudide laastusel sööti jäänud talumaad olid kõik taas asustatud, võeti talumaid ka vägivaldselt mõisapõldude alla, pillutades seal seni elanud talupojad ääre- ja võsamaile. Talumaade mõisastamine näis hoogustuvat eriti peale reduktsiooni. Nii kaebasid näiteks 1694. a. Rumma, Vanamõisa, Võhma ja *Veloh't*i küla talupojad, et enne reduktsiooni kasustanud nad takistamatult oma põllumaid, nüüd aga, mil mõis langenud reduktsiooni kaudu kroonule, millest talupojad lootnud endale veel suuremat kaitset ja kasu, rajanud rentnik Detlof Derfelden siia kõrvalmõisa ja võtnud neilt nende maad ja ajanud nad ühes naiste ja lastega, kokku umbes 400 hinge, välja sealt, kus elanud nende isad ja isaisade isad. Talupojad, olles kaevanud selle asja üle Eestimaa kindralkubernerile, otsustasid pöörduda palvega, kuna kindralkubernerilt vastust ei saadud, oma maade tagasisaamise asjus otseselt kuninga poole Rootsi. Meil pole teada, kuidas lõppes see Derfeldeni vastu juhitud talupoegade üritus, ent üldiselt oli talu-

maade mõisastamine vähemalt riigi maadel keelatud. Seda keeldu muidugi rikuti, kuid ajastu lõpupoolel tuli mõisal oma väljade laiendamiseks rakendada siiski ka uudismaa loomisele ja maaparandustöödele, kuigi see sündis õige tagasihoidlikult. Mõisaväljade ulatuse kohta on meil ajastu lõpult arvulisi andmeid tagastatud mõisadest. 1699. a. võrdus riigimõisade külvipind Läänemaal 7454 tündrimaaga. Suurima külvipinnaga oli Lihula mõis 385 tündrimaaga, järgnes Saastna $325\frac{1}{3}$ ja Virtsu 304 tündrimaaga. 1651. a. hinnati Lihula mõisavälja 338 tündrimaale, selles mõisas oli külvipinna tõus seega õige tagasihoidlik: 50 aasta kestes ainult 50 tündrimaad. Mis puutub mõisa- ja talupõldude vahekorrasse, siis oli loomulikult ka nüüd talupoegade majandamisel peaaegu kõikjal põlde rohkem kui mõisa enese käes, kuigi mõisamaade osatähtsus oli võrreldes keskajaga märksa tõusnud. Vaimõisas näiteks oli ajastu lõpul 10 adramaad (156 tündrimaad külvipinda) mõisa- ja $39\frac{1}{4}$ adramaad talumaad, nii et nende maaliikide suhe oli siin 1:4 talumaade kasuks. Oli aga ka sääraseid vähemaid mõisu, kus mõisaväljad olid suuremad kui mõisale kuuluvad talumaad. Nii näiteks oli ajastu lõpul Käbla mõisas (Ridas) mõisapõlde 4 ja talumaid 3 adramaad. Valgus oli mõisa külvipind $116\frac{1}{3}$, talude oma — $205\frac{2}{3}$ tündrimaad; Lümandus olid vastavad arvud 81 ja $243\frac{1}{2}$, kuna Jõgisuus oli mõisapõlde 208 ja talupõlde $411\frac{1}{2}$ tündrimaad. Nagu neist arvudest näeme, polnud majanduslik pinge ühtlane kõigis mõisus.

Pearõhk langes mõisamajapidamistes vilja tootmisele. Viljaliikidest seisis esikohal rukis, mis oli XVII sajandil kodumaa tähtsamaks eksportartikliks. Järgmisel kohal seisis oder, kaera ja nisu kasvatati hoopis vähe. Põllupidamises valitses endiselt kolmepõllusüsteem: üks väli külvati tali-, teine suviviljaga, kuna kolmas puhkas kesana. Nagu ajastu lõpust pärinevad arvud näitavad, andis lõikus tavaliselt 4—5-kordse seemne. Teravilja kõrval kasvatati Läänemaa mõisades paiguti päris rohkesti ka lina, mis vigala lina (*Fickler*) nime all oli juba keskajal tuntud eksportartikkel.

Kuigi mõisades pearõhk langes põllumajandusele, hoolitseti siiski küllaldaselt ka karjapidamise eest. Juba XVII sajandi keskel soetati mõisadesse tõukarja, mis näitab, et karja ei peetud enam ainuüksi põldude väetamiseks vajaliku laudasõnniku ja veo- ning lihloomade saamiseks, vaid ka puhtkarjamajanduslikes huvides. Eespool juba nimetatud Lihula mõisas oli 1651. a. karja pealine koosseis järgmine: 30 veohärga, 54 lüpslehma, 2 sugupulli, 34 härg- ja lehmullikat, 18 härg- ja 19 lehmvasikat, 60 lammast, 15 kitse ja 38 siga. Seejuures oli 1 sugupull (punane, valge peaga) ja 11 lehma, nende vanus kõikus 5 ja 8 aasta vahel, hollandi tõugu (*hollandische Ahrt*), kuna ülejäänud 43 lehma ja teine sugupull (must, valge peaga) olid liivimaa tõugu (*lieffländischer Ahrt*), nende viimaste vanus ulatus 4—16 aastani. Kui üldine oli tõuloomade pidamine mõisades, pole kahjuks teada.

Mõisa põllud hariti talurahva teotööga, samuti tehti ka kõik teised mõisas ettetulevad tööd talurahva poolt. Palgalisi töölisi mõisas ei peetud peale valitseja, kupja ja karjanaiste. Esimese ülesandeks oli mõisamajapidamise juhtimine, kui seda ei teinud omanik ise. Teine valvas teoliste järele mõisatöödel jne., kuna karjanaiste ülesandeks oli karja eest hoolitsemine. Need olid ainsad palgalised tööjõud mõisas;

paiguti esineb veel ka karjane, kuid peale toidu viimane erilist palka enam ei saanud. Seega olid mõisaomaniku tootmiskulutused erakordselt väikesed, sest ka põllutööks vajalikud tööriistad tõi talupoeg teole tulles ise kaasa. On ilmne, et mõisamajanduse suur tõus Rootsi ajal mõjus mitmeti teisendavalt ja ümberkujundavalt talurahva sellele olukorrale, millisena teda kujutasime keskaja lõpul.

Talurahvas Rootsi ajal. Talurahva suhtumine aadlikesse oli sõdade perioodil muutunud väga ähvardavaks ja vallandunud paiguti ka avalikuks vastuhakuks, nagu sellest eespool kuulsime. Relvastatud talurahva jõugud olid ju teguriks, mida võitlevad pooled arvestasid üsna tugevasti, meenutagem siin ainult Ivo Schenkenbergi „Hannibali rahvast“. Kõik see pidi õige ergutavalt mõjuma talupoja enese- ja jõutundele ning seda enam, et talurahva poolehoidu püüti võita. Nii näiteks venelased püüdsid luua endale sõbralikku meeoleolu Läänemaa lõunapoolsemate kihelkondade talupoegade hulgas seega, et töotasid neid kaitseda mõisnikkude omavoli vastu ja andsid neile kaitse- ja vabakirju. Erilisi venelaste sõpru läänlastest Vene okupatsiooni perioodil siiski ei saanud, mille eest hoolitsesid küll vist venelaste poolmetsikud väesalgad ja toorus. Ent kui talupojad venelaste võimu langedes ehk olid lootnud endile endisest lahedamaid elutingimusi ja avaramaid õigusi, siis need jäid saamata. Tõsi küll, juba kuningas Johan III nõudis Eestimaa aadlilt talupoegade inimlikku kohtlemist ja senistest tavadest loobumist, kuid tegelikkude sammudeni kuningas vastu siinse aadli tahtmist ei sõandanud minna. Veel kaugemale läks kuningas Karl IX ja nõudis aadlilt talurahva vabastamist sunnismaisusest ja talle samasuguste õiguste andmist, kui seda omasid talupojad Rootsis ja Soomes. Ent seegi nõudmine jäi realiseerimata. Nii et talurahva õiguslikku seisundisse ei toonud maakonna minek rootslaste kätte mingit paranemist, pikapeale hakkas see koguni kõigi maade erakättesse mineku ja talurahval lasuva majandusliku koormatuse mõjul halvenema.

Nagu öeldud, tuli maakond sõdadest välja majanduslikult laostatuna. Talurahva arv oli kohutavalt vähenenud, majapidamised hävinud. Ent mõis tahtis saada ikka oma jao. Eriti raskeks pidi kujunema just teotöö, sest tööjulist talurahvast oli endisest vähem, kuid mõisas vajati töökäsi rohkem kui ialgi varem. Samuti pidi olema raskusi endiste kollektiivselt kantavate maksude tasumisega, sest määrad olid endised, kuigi maksuühikusse varem kuulunud taludest oli jäänud enamus sööti või läinud läänistamise kaudu erakättesse. Seda arvestades riigimail 1580-ndail aastail liidetigi kaks ja vahel veel rohkem keskaegset vakust üheks uueks vakuseks. Üldiselt püüdsid maksud Rootsi aja algul säärastena, nagu nad olid kujunenud välja keskaja lõpuks: vakukoormised, kümnis jne. 1596. a. näiteks maksti Haapsalu läänis peale kollektiivselt kantava vakukoormise ja lõikussest oleneva kümnise igalt adramaalt 16 ööri vakuraha, toiduraha 7 ööri, vana võlga 1½ ööri, 3 naela lõnga, 1 kana, 4 muna, 2 koormat heinu, 40 kubu õlgi, 2 sülda puid, peale selle igalt talult suurusele vaatamata veel 2 nn. „suitsu“-kana ja lihavõttepühiks 10 muna. Oma

liigirohkusega, olenevusega saagist ja suurte lokaalsete kõikumistega nii liikides kui määrades oli see süsteem siiski juba iganenud ja võimaldas ametnikel petta nii riiki kui ka talupoegi. Et seda pahet kaotada, korraldas Karl IX 1601. a. üldise maarevisjoni, mis pidi selgitama talurahva maksuvõime ulatuse ja maksude liigid. Revisjon viidi läbi talurahva küsitlemise teel ja ta andmed pole seetõttu ühtlase väärtusega. Samal ajal pani Karl IX riigimaadel maksma uue maksusüsteemi, mis kaotas vakupeosõõgi täiesti, asendas kümnise kindla viljamaksuga ja vähendas liikide arvu, asendades rea vähemaid, peamiselt vakuõiguse alusel nõutavaid makse viljamaksuga. Need uuendused võimaldasid arendada kindlamat kontrolli ametnikkude tegevuse järele ja kalkuleerida ette talupoegadelt laekuvaid sissetulekuid.

Selle korralduse kohaselt pidid läänlased maksma igalt adramaalt aastas 26 ööri adraraha, 4 tündrit rukkeid, 4 tündrit otri, 1 tünder kaeru, $\frac{1}{2}$ leisikat võid, 4 kana, 10 muna, 1 oina, 1 lamba, 1 naela linast lõnga, 2 koormat heinu, 8 kubu õlgi, 1 sülla puid, iga 6 adramaa kohta 1 härja ja iga 10 adramaa kohta 1 numatud sea. Rannarootslased aga pidid maksma igalt adramaalt 8 ööri vakuraha, 2 tündrit rukkeid, 1 tündri otri, 1 vaka kaeru, $\frac{1}{2}$ leisikat võid, 2 kana, 10 muna, $\frac{1}{2}$ leisikat kalu, 2 koormat heinu, 3 sülda puid, 2 tündrit süsi ja iga 10 adramaa kohta 1 härja ning 1 oina.

Võrreldes 1596. a. määradega on Karl IX poolt kehtima pandud normid märksa suuremad. On arvatud, et nende selged ja kindlad määrad korvasid sellest maksukoorma tõusust talupojale langeva lisakulutuse. See võis olla küll seni, kuni need maad jäid riigi valdusse. Talurahva-kuningale, selle nime andis Karl IX-le kaasaeg, järgnevate valitsejate ajal aga võõrandas riik kogu oma maavalduse Läänemaal. Mõisnikkude tegevuse kohta aga riigivalitsuse järelevalve ei ulatunud. Nimeliselt andamite määrad järgnevail aastakümneil eriti siiski ei tõusnud, kuigi nad ei püsinud ka sellisel standardiseeritud kujul, nagu kirjutatakse ette Karl IX. Mõned maksuliigid kadusid, nagu kollektiivselt antav härg ja siga. Sellevastu näitas kõikjal tõusu rahamaks, mida ajastu lõpul tavaliselt nimetati vakurahaks. Läbilõike-arvused on andamite määrade kohta raske anda, sest igas mõisas arenesid nad isesuguselt. Piirsalus näiteks anti 1688. a. adramaalt aastas 1 taaler 16 ööri vakuraha, 4 tündrit rukkeid, 4 tündrit otri, 8 külimitu kaeru, 4 lammast, 1 leisikas linu, 4 kana, 20 muna, 4 koormat heinu, 20 kubu õlgi ja peale selle keldrati 1 leisikas mõisa linu. Nagu näeme, on mõned määrad jäänud samale tasemele, kuhu asetas nad Karl IX korraldus, teised on aga tublisti muutunud. Oli ka neid mõisu, kus adramaalt anti aastas 6 tündrit rukkeid ja sama palju otri ja kuni 3 taalrit raha jne. — Lisaks sellele koormisele mõisa vastu pidi talupoeg kandma andameid ka riigile. Gustav Adolphi ajal seati Eestimaa sisse nn. väike- ehk viktuaaltoll ja veskitoll. Esimest võeti maalt linnadesse viidavalt kaupadelt ja teist veskitest jahvatatavalt viljalt. Et need tollid ei andnud sissetulekuid loodetud ulatuses — talupojad hakkasid hoiduma veskitest ja tarvitama endisest ulatuslikumalt käsikive —, siis asendati tollid 1635. a. 24 tündri suuruse viljamaksuga igalt ratsateenistusest. Mõisnikud reparteerisid selle maksu talude vahel ja nii tuli viimastel maksu igalt adramaalt aastas $1\frac{3}{5}$ tündrit tollivilja.

Riigi ja mõisa kõrval maksis talupoeg andameid ka kirikule. Üldiselt õige väikesed, olid kirikule minevate andamite määrad peaaegu igas mõisas isesugused. Vaimõisas näiteks anti igalt adramaalt pastorile aastas 2 külimitu rukkeid ja 2 külimitu otri, 1 koorem puid ja 1 koorem heinu, kuna kellamees sai igalt adramaalt 1 külimitu rukkeid ja sama palju otri, ning see oli kõik.

Hoopis kiiremas tempos ja tugevamalt kui andamid kasvas Rootsi ajal teokohustus. Rahvaarvu kahanemine sõdade perioodil veeretis seda raskema mõisateo koorma ellujäänule. Teomäärade tõus jätkus pidevalt läbi ajastu, kuid polnud ühtlane kõigis mõisus. 1680-ndail

aastail tehti suuremas osas mõisades igalt adramaalt aasta ringi 12 rakmepäeva nädalas, s. o. talu saatis mõisatöödele iga päev 2 teomeest ühes kahe paari härgadega ja tööriistadega. Paljudes paikades siiski oli teomäär poole madalam, s. o. 6 rakmepäeva nädalas. Lisaks rakmeteolistele pidi talu andma suvel mõisa veel jalamehi, tavaliselt jüripäevast kuni mihklini või mardini veel 1—2 jalameest adramaalt. See polnud veel kõik: lisanesid veel sunniviisilised mõisatalgud ja kauged vooriskäimised. Seda teokohustuste loendit vaadeldes tõuseb tahtmata küsimus, kust talu teo sooritamiseks vajalikul määral tööjõudu võttis ja millal ning millega ta tegi töö omas talus. Tegelikult talupojad ka kurtsid peaaegu kõikjal teokohustuse liiga suurte määrade üle, kuid ega seepärast neid kergendatud, sest mõisnik hoolitses esijoones ikka omade huvide eest. Mõisade tagastamisest lootsid talupojad oma raske põlve paranemist riigimõisades. Kuid need vagad lootused osutusid nagu ikka petlikeks, sest rentnikuna riigimõisa jäänud endine omanik muutus talupoja vastu nüüd veel hoolimatumaks ning valjemaks, kui ta oli olnud varem. Nähtavasti põhjustas maksukoorma tõusu ka Karl XI poolt teostatud maade revisjon, mille sihiks oli maksustamisaluse, s. o. adramaa ühtlustamine ja adramaade üldarvu tõstmine riigikassa huvides. Adramaaks määrati asustatud talu, mis tegi mõisale nädalas 6 päeva tegu ühe mehe ja ühe paari härgadega või hobustega, kuigi rüütelkond oma vastulauses rõhutas, et adramaaks tuleb lugeda talu, mis saadab kogu nädalaks mõisateole kaks teomeest kahe paari veoloomadega. Eespool teomäärade kohta öeldut arvestades on ilmne, et adramaade arv pidi tõusma üsna märgatavalt, liiatigi võeti arvesse ka asustamata adramaad: kaks tühja adramaad arvestati üheks asustatud adramaaks; samuti loeti maksualuste maade hulka need mõisad, mis olid rajatud talumaadele peale a. 1638. Kõige selle tagajärjel paisus talurahva maksukoorem veelgi.

Vaatamata koormiste raskusele — on arvatud, et Rootsi aja lõpul pidi iga talu loovutama andamite ja teo näol ära 50—80% oma sissetulekuist, — tuldi nendega üldiselt siiski toime. Ulatuslikumaid võlgujäämisi esines ainult raskemal ikaldusaastail, nagu näiteks 1695—97, mil rahva häda oli tõesti suur. Et nende koormiste kandmisega siiski hakkama saadi ja ka oma pere ära elatati, see näitab, et antud oludes funktsioneeris talumajandus suhteliselt rahuldavalt. Pika rahupeeriõdi kestel saadi üle sellest viletsusest, mis valitses maal XVI saj. lõpul ja XVII saj. algusel, põllud võeti aja jooksul kõik uuesti viljuse alla, loodi uudismaidki ja jõuti lõpuks siin ja seal majanduslikult päris rahuldavale või koguni jõukale järjele. Vaadeldgem näiteks Piirsalu mõisa talupojaskonda. Talusid oli 1688. a. siin 43, adramaid 13; talu keskmine suurus seega $\frac{1}{4}$ adramaad. Seejuures oli neis taludes üldse 167 meest, naiste kohta pole andmeid, 65 hobust, 187 künnihärga, teisi sarvloomi 234, 258 lammast ja kitse. Nagu need arvud näitavad, jätkus siin nii teomeestest kui ka veoloomadest, ehkki Piirsalus nõuti mõisateole iga päev 2 rakmes teolist. Ka teisi teateid leidub allikais, mis kõnelevad talurahva majanduslikult rahuldavast elutasemest. Muidugi ei tohi me neid teateid liiga kergelt üldistada.

Olukord polnud võrdne kõikjal, leidus ka neid talusid, kus elamine oli väga vilets ja vaevaline. Üldiselt elasid rannatalupojad palju kehvemalt kui sisemaa omad.

Talurahva sotsiaalses koostises toimus Rootsi ajal märgatavaid muutusi. XVI sajandi rasked ajad ruineerisid keskaegse vabatalupojaskonna. Sõda laostas nende majapidamised ja nad ei suutnud enam lunastada nende taludel lasuvaid koormisi rahas ning nad assimileerusid teiste adratalupeogadega. Seda protsessi kiirustas arvatavasti seegi, et mõis vajas sõdade järel nende talupoegade töökäsi rohkem kui raha. Rootsi ajal kohtame ainult veel mõnd üksikut vabatalupoega. Suuremal arvul säilis vabatalupoegi rannarootslaste asumisaladel, kuid neilgi tuli pidada raskeid võitlusi ja kohtuprotsesse oma vabaduse eest Haapsalu krahvkonna omanikega. Vabade hulka kuulusid ka üksikud kangrud, möldrid ja sepad, kuid need olid pigem käsitöölised kui talunikud.

Täiesti kadus Rootsi ajal üksjalgade kiht, ka nemad sulasid adratalunikkude hulka. Nimelt hakati nüüd, mil adramaad määrateldi teopäevadega, hindama ka nende talusid adramaades ja sellega lakkaski nende eraldamine adrikutest. Ent ka adratalupeogade kui kihi piirides toimus keskajaga võrreldes päris suuri murranguid. Suurtalud kadusid täiesti. Rahva arvu kasvu tagajärjel tükeldati talusid korduvalt poegade vahel, nii et ajastu lõpul kohtame peamiselt $\frac{1}{2}$ ja $\frac{1}{4}$ adramaa suurusi, aga ka veel märksa vähemaid ($\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$) talusid. Täisadrik on juba suurtalu ja neid leidus siis Läänemaal hoopis vähe. Võrreldes keskajaga pidi muidugi ka see talude killustumine ja vähenemine asetama rootsiaegse läänlase halvemasse olukorda ta keskaegsest esivanemast.

Mis puutub talurahva õiguslikku seisundisse, siis, nagu juba märkisime, oli ajastu algul märgata mõnesugustel välistel põhjustel talurahva tugevat iseteadvuse tõusu ja Rootsi kuningates tahet parandada talurahva õiguslikku seisundit. Sellest ei tulnud aga midagi välja, talupoeg jäi endiselt mõisniku meelevalla alla ning areng läks sealt edasi, kuhu ta oli jäänud seisma keskaja lõpul. Sõdade ajastu oli paratamatult avardanud talurahva liiklemisvõimalusi, nüüd pandi jälle maksma kõige karmim oma sünnikohast lahkumise keeld, ka vabadikkude suhtes. Sõdade ajal oli talupoeg otsitud abimees võitluses venelaste vastu, nüüd keelati talupoegadele uuesti relvade, eriti püssi pidamine jne. Hakkab esinema talupoegade lahus maast müümise juhte ja teisi pärisorjusele omaseid nähtusi. Riigivõim neid ei legaliseerinud ja rahvatava taunis need nähtused samuti. Avalikult tunnustatud pärisorjusse talurahvas siiski Rootsi ajal veel ei langenud, küll oli aga sunnismaisus süvendatud äärmuseni. Seisaku tõi talurahva õigusliku seisundi halvenemisse Karl XI talurahvasõbralik seadusandlus, mis oma mõju avaldas ka Läänemaal. Need seadused nõudsid vakuraamatute sisseseadmist ja keelasid talupoegadelt nõuda rohkem, kui oli märgitud vakuraamatusse, andsid riigimõisa talupoegadele õiguse kaevata mõisarentniku peale jne. Karl XI surm ja pealetulev Põhjasõda ei andnud valitsusele võimalust neid määrusi ja talurahva-

sõbralikke kavatsusi täies ulatuses küll teostada, kuid nende mõju rahvale oli ometi erakordselt suur. Talurahvas tundis jälle, et ka temal on õigusi ja et riigivalitsus astub välja tema kaitseks, kui neid õigusi rikutakse. Ja kui sealtpoolt ei saadud abi küllalt kiiresti, kohalikke asutisi sageli ka ei usaldatud, siis aidati end ise. Iseteadvus tõusis ja selle tagajärjel muutus suhtumine mõisnikesse julgemaks, hakati vastu sealtpoolsele survele. Eriti on sellist tõrksat meelt ja vastuhaku-meeleolusid märgata suurel näljaajal 1695—97. On teateid, mis kõnelevad talupoegade rahutusist neil aastail Nigulas, Kullamaal (Parilas), Lihulas ja mujal. Lihulas tülitseti eriti mõisarentnik Derfeldeniga, kes oli müünud 12 tõrksamat talumeest Hollandisse sõduriks. Talupoegade kaebuste põhjal korraldas kuningas selles asjas põhjaliku juurdluse. Kuningas oli talupoegade peamine lootus, temalt loodeti alati õigust ja õiglust ja teda peeti talurahva sõbraks, kuna kohapealsetes riigiametnikes nähti sageli mõisnikkude liitlasi. Seetõttu oli talupoegade pöördumine palvekirjadega kuninga poole õige tihe, selleks ei kokkunud talupojad tagasi teostamast pikka mere-reisi rannakaljastel Stokholmi. Talurahva iseteadvuse tõusu näitab seegi eespool juba mainitud Võhma jt. külade talupoegade üritus saada tagasi neilt äravõetud ja mõisastatud maad; nad pakuvad sama kõrget renti riigile, kui maksis mõisnik, ja rendiraha korraliku tasumise käemeesteks Tallinna kaupmehi. Eks paista sellest ettepanekust teatav pariteedipüüdlus mõisnikkudega riigimaade rentimisel. — Kuigi need reformid jäid poolikuks ja talurahval lasuv majanduslik surve ajastu lõpul pigem kasvas kui kahanes, jättis see Karl XI valitsusaja lõpuperiood talurahva teadvusse sügavad jäljed, andis talle uut elujõudu ja tekitas järgnevates sugupõlvades pärimuse vanast heast Rootsi ajast.

Läänemaa Vene ajal (1710—1918). Siseolud kuni talurahva vabastamiseni. Põhjasõja ja venelaste siiatungimisel maakonda laastanud katku hävitustöö jättis läänlastele kurbi ja süngeid mälestusi, mis vanajuttudena ja pärimustena elavad rahvateadvuses edasi veel tänapäevalgi. Üks tuntumaid rahvapärimusi kõneleb, et Läänemaa mandril tapnud katk peale ühe mehe kogu rahva. See ainuke taudist pääsnu liikunud elavaid inimesi otsides läbi kogu maakonna, leidnud aga kõikjal eest ainult tühjaks surnud külasid ja talusid ning laipu. Oma otsingute ja eksirännakute teekonnal tulnud ta viimaks Hiiu saarele ja siit leidnud ta endale eluseltsilise — naise, ainsa ellujäänud hiidlase. See abielu andnud elu uuele sugupõlvele, neist põlvnevad kogu Läänemaa hilisem rahvas. Niisugune oli selle katastroofi ulatus järgnevate inim põlvvede kujutluses. Kuivad, rahva kujutlusvõime poolt ilustamata ajaloo-allikad näitavad olukorda ainult pisut paremana.

Katk haaras Läänemaad nähtavasti 1710. a. kesk- või hilissuvel ja möllas siin ka järgmisel 1711. a. Karuse kihelkonnas surnud kirikuraamatu teatel 14. augustil esimesena katku Nehatu talupoeg Kiisa Jaanka. Viimase nakatanud üks sõjapõgenikust kingsepp Pärnust, kellele Jaanka oli andnud peavarju oma talus ja kes oli surnud seal kogu

oma perekonnaga. Taud on levinud kohutava kiirusega. Kahe päevaga (14. ja 15. aug.) surnud siin 119 inimest, aasta algusest 14. augustini loendab kirikuraamat 92 surnut. Ka see arv on ebanormaalselt suur ja sunnib arvama, et taud oli haaranud kihelkonna siiski juba varem. Samuti oli surevus 1709. a. suurem normaalsest, 117 eelmise aasta 59 vastu. Üldiselt nõudis katk kõikjal ohvreid nii hulgaliselt, et nende kiriklikust matmisest ei saanud olla juttugi; laipu aeti hulgana suurtesse ühishaudadesse. Pühalepa kirikuraamatu teatel sõitnud kohalik pastor taudi vaibudes oma kihelkonnas paigast paika ja pidanud pühitsemata ühishaudadesse „kalme-aukudesse“ maetuile vaimuliku matusetalituse tagantjärele. Sama allika teatel oli surevus siin eriti suur 1711. a., nii maetud siin 20. IV — 104, 22. IV — 100, 27. IV — 25, 4. VIII — 126, 16. VIII — 220, 10. IX — 75 jne. surnut. Ka Haapsalu linnas oli katkuohvrite arv üsna suur. Maal suretas ta talude kõrval tühjaks ka mõisu. Katku surnud talurahva kohta annab meile huvitavaid andmeid 1712. a. Vene võimude poolt teostatud „inkvisitsioon“, mis oli omamoodi algeline rahvaloendus. Mõisade kaupa antakse siin osaliselt koguni perede viisi arvulised andmed elavate ja katku surnud talupoegade kohta. Järgnevas tabelis on selle „rahvaloenduse“ arvud võetud kokku kihelkonniti.

Kihelk.	töövõimelised		töövõimetud		lapsed alla 15 a.	kokku elus	katku surnud	kõiki kokku	surnute %
	mehed	naised	mehed	naised					
Kullamaa	312	309	—	—	253	874	3305	4179	88,96
Märjamaa	134	155	9	13	76	387	1927	2314	83,27
Vigala	106	111	7	13	95	332	2676	3008	88,96
Lihula	40	27	2	2	11	82	1958	2040	96,00
Mihkli	59	51	—	—	17	127	739	866	85,34
Karuse	122	115	23	22	119	401	1840	2241	82,10
Hanila	203	192	2	2	120	519	2882	3401	84,74
Kirbla	71	54	—	—	34	159	2143	2302	93,09
Martna	141	113	19	21	84	378	2252	2630	85,63
Ridala	278	237	17	22	216	770	2249	3019	74,49
Nigula	205	174	—	—	216	595	1889	2484	76,04
Noarootsi	195	223	—	—	179	597	826	1423	58,04
Vormsi	197	170	—	—	96	463	161	624	25,80
Käina	117	124	—	—	55	296	609	905	67,29
Pühalepa	330	316	—	—	167	813	959	1772	53,61
Reigi	553	548	—	—	260	1361	1241	2602	47,73
Kokku	3063	2919	79	95	1998	8154	27656	35810	77,23

Et see „rahvaloendus“ teostus otse katku vaibumisel, siis on mõeldav, et mõnedki häda-ajal metsadesse pakku läinud perekonnad olid veel taludesse tagasi tulemata ja jäid seega kandmata katkust pääsnute nimistusse. Teiselt poolt aga näeme samast allikast sedagi, et

paljud tühjaks surnud talud olid juba saanud teisalt uusasukaid: Kullamaal leidus sääraseid 22, Märjamaal 8 ja Vigalas koguni 37 perekonda. Kahjuks pole teada, kas need uusasukad on tulnud väljastpoolt maakonna piire, või on nad vahetanud oma elukohta ainult maakonna piirides. Igal juhul tõuseks surevuse % märksa, kui arvasime uusasukad ja nende perekonnaliikmed maha elavate hulgast. Tabelis toodud arvud on veel selles mõttes ebatäielikud, et paljude mõisade kohta puuduvad arvulised andmed katkuohvrite üle. Sõtkülas (Märjamaal) on teada vaid ellujäänute arv. Arvestades tõika, et 1680-ndail aastail siin oli 29 asustatud talu ja 1712. a. ainult 9, pidi katku surnute arv olema päris suur. Samas kihelkonnas asetseva Kirgota mõisa, Kullamaal asetseva *Idova*, Kääsla, *Metto* ja *Turpel*'i mõisa, Lihula kihelkonnas asuva *Sippa* ja Martnas asuva *Kullus*'e, *Ninis*'e ja *Paatsu* mõisa kohta lausub inkvisitsioon, et need mõisad on täiesti tühjad ja et neis ja nende taludes pole jäänud ellu ainsatki inimest. Seega oli katku ohvrite arv märksa suurem, kui seda näitab tabel. Kui arvestada eespool suremise massilisuse ja matmisviiside kohta öeldut, on üsna ilmne, et meie ei saa pidada arvusid katku surnute kohta absoluutselt täpseteks. Peame neid võtma heas usus, sest nende kontrollimiseks pole meil võimalusi. Pühalepa puhul on meil võimalik võrrelda tabelis toodud katkuohvrite arvu kirikuraamatus toodud arvudega. Lahkumineku on õige suured, sest viimase andmeil tapnud katk kihelkonnas 1678 inimest, s. o. üle 700 inimese enam, kui seda näitavad inkvisitsiooni andmed. Kirikuraamatus leidub koguni sissekanne, et 7. IX 1712 maetud Pühalepas 219 katkuohvrit. Et katk üldiselt vaibus siiski juba 1711. a., siis on võimalik, et käesoleval korral meil on tegemist eespool juba mainitud kirikliku järeldatusega. Ka pole eriti usaldusväärne Pühalepa kirikuraamatus antud katkuohvrite üldarv, sest ta pole katku kaasaegse sulest, vaid selle on kandnud raamatusse XVIII sajandil üks hilisem pastor.

Nagu peale XVI sajandi suurt sõdade perioodi, seisti nüüd jälle probleemi ees, kust saada elanikke tühjaks jäänud talude taastäitmiseks ja töökäsi, kes annaksid uut elu laostunud majandusele. Ja nagu siis, täideti tühjad talud taas nüüdki peamiselt just läänlaste endi jõududega. Ainult esimesel katkuajale järgneval aastakümnel sai maakond vähemas ulatuses uusasukaid ka väljastpoolt. Neil aastail asus siia mõni perekond ingerlasi ja soomlasi, käsitöölisena siirdus siia mõni sakslane, isegi kahte-kolme lätlast nimetatakse uustulnukate hulgas. Kõige enam andis Läänemaale asukaid Tartumaa. Nagu näha 1726. a. adrarevisjonist, oli Vana-Vigala omanik toonud siia Tartumaaalt Mõniste mõisast 25 perekonda ja asundanud need Vana-Vigala tühjadesse taludesse. Revisjoniaastal oli neis peredes 38 meest, 36 naist ja 73 last. Teisi võõraid, nende hulgas 1 perekond Karksist, 1 perekond Vastseliinast, 1 perekond Lätimaalt, 1 saarlane jne., oli Vana-Vigalas samal aastal 8 meest, 5 naist ja 17 last. Üldse oli Vana-Vigalas 1726. a. 474 taluinimest ja nende hulgas võõraid 177 ehk 37,3%. Ka Hanilas asetseva Mõtsu mõisa 11 talust oli 8 tartumaalaste käes; üldse oli siin 94 taluinimest, nende hulgas tartumaalasi 51 ehk 54,26%.

Vähemal arvul leidus tartumaalasi, nii üksikuid kui ka perekondi, ka teistes mõisades. Pärnumaalt näikse Läänemaa olevat saanud 7 perekonda, mõned perekonnad ja üksikud mehed on tulnud siia ka Harjust, Virust, Järvast ja Viljandi- ning Saaremaalt. Läänemaa mandrilise osa taasasustamisel on rannakihelkondadele, eriti Ridalale, Noarootsile ja Nigulale, andnud rohkesti uusasukaid Hiiu ja Vormsi saar, kus rahvas oli kannatanud katku all vähem kui mandril. Nimetatud saartele ei tulnud aga ainustki võõrast inimest. Suure osa uustulnukate päritolu kohta pole mingeid andmeid, nad ei mäletavat seda isegi, sest osa neist oli asunud siia juba väikeste lastena. Nii näiteks oli Väike-Kullamaa mõisa 6 talus 40 inimest, kohalikke inimesi oli nende hulgas ainult 18, teised olid teadmata kust tulnud võõrad (6 meest, 4 naist ja 12 last). Nende omade sõnade järele oli osa neist rootslasi, osa sakslasi ja osa soomlasi.

Tänu rahulikkudele aegadele kosus maa ja tihenes asustus peale katkuastaid jõudsasti. Rahvastiku loomulik juurdekäsv oli erakordselt tugev ja surevus väike. Karuses näiteks suri ajavahemikul 1713—18 ainult 141 inimest, Pühalepas suri 1713 vaid 4, 1714 — 5, 1715 — 8, 1716 — 12 ja samuti 1736 ainult 12 inimest. Selle tagajärjel kasvas rahvaarv kiiresti, nagu seda näitab ka järgnev tabel.

A e g	1 7 1 2			1 7 2 6			1 7 3 2			1 7 4 4		
v a n u s	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15	15—60	üle 60	alla 15
arvuline liikumine	5982	174	1998	7773	2641	9362	7517	2366	7990	8097	2021	7467
kokku	8154			19776			17873			17585		

Nagu need arvud näitavad, kasvas rahvaarv kiiresti. Arvude vähenemine 1732 ja 1744 lahtrites ei tähenda tagasiminekut, vaid seletub sellega, et esimeses puuduvad arvud Hiiumaa (peale ühe mõisa) kohta ja teises kogu Hiiumaa, Vormsi ja Noarootsi kohta. Näib, et 1770-ndail aastail saavutas rahvaarv ennekatkuagekse kõrguse. Hiljem aeglustus rahvastiku juurdekäsv, võiks kõnelda koguni seisakust. Selle stagnenemise põhjustasid talurahva järjest halvenevad õiguslikud elutingimused.

Aadli eesõiguste süsteem, mis oli hakanud kõikuma Rootsi aja lõpul, stabiliseerus uuesti. Tsaar Peeter I kinnitas Eestimaa aadlile kõik „vanad ja head“ privileegid ja tühistas Karl XI poolt teostatud mõisade reduktsiooni ja sellega ühenduses talurahva kaitseks antud määrused. Aja jooksul taastati kõik Rootsi aja lõpul redutseeritud mõisad nende endistele omanikele või nende sugulastele, nii et XVIII sajandi lõpuks oli jäänud siin riigi kätte ainult 4 mõisa. Kohalik haldus- ja kohtukorrastus püsis säärasena, nagu ta oli kujunenud välja juba Rootsi ajal, ja siin võimutes täies ulatuses aadel. Maa-

konnas teotsesid üks meeskohus ja 2 adrakohut ja loomulikult ka mõisakohtud. Katariina II poolt 1783. a. Baltimaadel maksma pandud uus halduskorras, nn. asehalduskord, tõi mõningaid muudatusi ka Läänemaa suhtes: Kullamaa ja Märjamaa kihelkond eraldati Läänemaast ja lülitati Paldiski kreisi külge. Asehalduskorra iga oli lühike, sest juba 1796. a. tühistas keiser Paul I selle ja restaureeris endised olud.

Et riigivõim oli jätnud aadlile kohalikkude olukordade korraldamisel täiesti vabad käed, siis kujunes eriti raskeks talupoja seisund. Et rahvast oli katkule järgneval ajal vähe, siis surus mõisnik talurahvale väga raske teokoorma. See ei vähenenud ka siis, kui tühjad talud täitusid jälle tööjooliste inimestega. Mõisnikkude elustiil muutus XVIII sajandil üha luksuslikumaks, mis nõudis järjest suuremaid väljaminekuid. Sissetulekuid saadi endiselt peamiselt just vilja-produktsioonist. Et sissetulekud peaksid sammu kasvanud kulutustega, selleks oli vaja tõsta viljasaaki. Seda ei saavutatud põllumajanduse süvendamisega, see jäi endisele ekstensiivsele, röövmajandamise ilmet kandvale tasemele, vaid mõisa külvipindade kestva suurendamisega. Katku järel oli tühje maid selleks külluses, kuid sajandi teisel poolel olid need reservid läbi ja algas talumaade vägivaldne mõisastamine. Suurenenud mõisaväljad nõudsid talurahva tööjõu pingutamist endisest tugevamalt. Nii nõuti nüüd kõikjal $\frac{1}{2}$ adramaalt (adramaaks loeti nüüd maa-ala, millel elas 5 tööealist, s. o. 15—60 a. vanust meest) kogu aasta nädalas 6 rakmepäeva ja suvel veel lisaks 6 jalapäeva. See polnud kõik, vaid selle nn. korralise teo kõrval nõuti veel abitegu, nagu vooriskäimistele, mitmesugusteks hooajatöödeks, korratüdrukuid mõisa karjatalitustöödele jne. XVIII sajandi lõpul levis mõiskohustusi põletamiseks vajalikkude puude kohaletoimetamise ja muu näol. Viinaköögi töödele nõuti just peremehi. Kuna korralise teo määrad olid fikseeritud vakuraamatus ja neist määradest mõnesuguses ulatuses tavaliselt ka kinni peeti, oli abitegu täiesti normimata ja seetõttu eriti koormav, liiati nõuti abiteolisi ajal, mil ka taludes olid käsil kõige pakilisemad tööd. Rööbiti teokohustuste tõusuga olid paiguti väga tugevasti kasvanud ka andamite määrad. Vana-Vigalas näiteks maksis $\frac{1}{2}$ adramaa suurune talu aastas (1774) mõisale 1 rubla $76\frac{1}{4}$ kop. raha, 2 tündrit 2 vakka rukkeid, sama palju otri, 4 tündrit kaeru, 1 lamba, 3 kana, 15 muna, 3 naela lõnga, 4 koormat heinu, 9 koormat puid ja 1 viljakoti. Lisaks tulid veel riigile minev tollivili ja ratsateenistuse maks. 1783. a. asendati viimased rahalise maksuga — pearahaga: 70 kopikat igalt talurahva meeshingelt. Pearaha maksmine toimus mõisa kaudu. Talupoegade maksujõuetuse korral tasus maksu mõis ja nõudis selle hiljem talupoegadelt sisse teo näol, millejuures mõis nõudis sageli rohkem, kui ta oli selleks õigustatud.

Raske teo ja suurte koormiste kandmine käis talupoegadel üle jõu. Nende endi majapidamised jäid laokile, sest kevadel hilines külv ja sügisel lõikus. Talu ei saanud talitella iseseisva majandusühi-

kuna — organismina, vaid pidi oma ülesehituses arvestama kogu aja ka mõisa. See sundis pidama veoloomi ja sageli ka teenijaid rohkem, kui seda õieti lubas talu majanduslik kandepind. Kõige selle tagajärjeks oli talurahva majanduslik laostumine.

Samal ajal halvenes ka talupoja õiguslik seisund. Sunnismaisest pärustalu pidajast muutus ta juba sajandi keskpaigaks mõisniku pärisorjaks, kellega mõisnik talitas nagu iga teise temale kuuluva asjaga, müües ja kinkides neid lahus maast ja lahutades võõrandamisel üksteisest perekonnaliikmeid. Ka kaotas talupoeg nüüd peaaegu täiesti Rootsi ajal tunnustust leidnud omandiõiguse oma vallasvarale; mõisnik oli ka selle omanik. Jäetud ilma riigivõimu õiguslikust kaitsest, langes talupoeg mõisniku piiramatu meelevalla ja kodukariõiguse alla.

Selles lootusetus olukorras kaotas talupoeg igasuguse huvi oma töö ja majapidamise vastu ja muutus ükskõikseks, mida kaasaegsed ülemused tõlgendasid eesti talupojale rahvaomaseks laiskuseks ja lohakuseks. Sügavamale ei osatud näha. Talupoeg ise otsis oma eluviletsusele lohutust, kas andumises usulistele elamustele või pöördus oma pilguga tagasi minevikku ja ihaldas tagasi rootsiaegseid olukordi. Siin ja seal põhjustasid eluraskused vist ka kiindumist kõrtsi. Nagu teisel oli vist Läänemaalgi XVIII sajandil üsna tavaline talupoegade pagemine, loodeti leida teisel paremaid elutingimusi. Usulised küsimused haarasid rahva meeli vennastekogudusliku liikumise näol üsna tugevasti juba 1740-ndail aastail, kuid sellest oli juttu teisel (vt. „Kultuurilised olud“). Rootsi ajast säilinud heade mälestustega oli lahutamatult seotud soe poolehoid Rootsi riigivõimu vastu ja lootus, et see võim siia tagasi tuleb. Eriti ilmekalt avaldus talurahva rootsisõbralikkus Rootsi-Vene sõja puhul 1789—90. Talurahva poolehoid rootslastele avaldus siis Läänemaalgi nii tugevasti, et mõisnikud kartsid talupoegade relvastatud vastuhakku rootslaste kasuks. Seda siiski ei juhtunud. Sõja võitsid teatavasti venelased ning talurahvas pidi matma maha oma vaikselt hellitatud lootused rootslaste naasmisele.

Talumajanduse allakäik hakkas pikapeale mõjutama ka mõisamajandust. Ja kui XVIII sajandi lõpul hakkasid ilmnema põllumajanduses mitmed kriisinähtused, siis pääses valgustusajastu ideede mõjul mõnegi arukama mõisniku juures võidule arusaamine piiramatu pärisorjuse kahjulikkusest. Nähti ära, et sunduslik teotöö on eba-produktiivne, et talupoeg kaotab kehtivais oludes töörõõmu ja püüdlikkuse ja et talupoja vaesumise tagajärjel kannatab lõpuks ka mõisnik ise. Et seda vältida, peeti vajalikuks anda talupojale õiguslikku ja majanduslikku kaitset jne. Sääraste uuenduslike vaadete pooldajaid oli mõisnikkonnas siiski ainult üksikuid. Läänemaal kuulus nende väheste hulka Vigala mõisa pärisärra parun Berend Joh. Uexküll, kes 1789. a. andis oma mõisa talurahvale erilise eraõiguse, mille sihiks on korraldada nii talurahva ühiskonna sisemisi kui ka talurahva ja mõisa vahelisi suhteid. Talupoeg jäi selle eraõiguse järgi endiselt pärisorjaks, kes ei võinud lahkuda oma sünnikohast mõisaärra loata. Samuti jäi talupoja käes olev maa mõisniku piiramatuks

omandiks. Talupojale andis eraõigus ainult piiratud parandamisõiguse: ta võis esitada mõisahärrale oma talu pärijaks oma poja, väimehe või mõne teise lähema sugulase. Talu eest maksab talupoeg mõisahärrale renti teo ja andamite näol, viimaseid piirati „vannaste seätud vakko ramato“, s. o. seni kehtinud normidega. Oma tööga omandatud vallasvara suhtes sai talumees täieliku omandiõiguse ja võis talitada sellega oma suva kohaselt, välja arvatud talu raudvara („perre koha varra“), mille suurus normeeriti ja mis pidi jääma tallu. Edasi asutati selle eraõiguse kohaselt talurahva asjade jaoks kogukonnakohus, mille 6 liiget nimetati talupoegade hulgast mõisahärra poolt. Selle kohtu otsuste peale võis apelleerida mõisahärrale. Mõisahärra kodukariõigus jäi püsima, kuid seda piirati 5—20 kepihoobiga. Vanemaid, kes ise ei suutnud õpetada oma lapsi lugema, kohustati saatma lapsed mõisa poolt asutatud kooli. Peale eespool käsitletud küsimuste reguleeris eraõigus peremeeste ja teenijate vahekordi, hoolekannet jne.

Uuendusmeelsete mõisnikkude arv kasvas aastast aastasse ja kui sai teatavaks Katariina II eitav suhtumine Eestimaa talurahva raskesse seisundisse, siis laskis 1796. a. Eestimaa maapäev fikseerida talurahva kohustused vakuraamatuisse seni kehtinud kujul, piirata abitegu, vähendada kodukariõigust ja kitsendada talupoegade müüki. Kuna kardeti, et nende otsuste talurahvale teatavaks tegemine võiks kutsuda esile rahutusi, siis jäeti otsused aadli omavaheliseks kokkuleppeks, mida kõik mõisnikud kohustusid aumehelikult pidama. Üldiselt ei toonud need otsused talurahva ellu mingit kergendust. Suurema tähendusega talurahva elujärje parandamisele olid kaitseseadused 1802. ja 1804. aastast. Lähemalt pole meil võimalik nende seaduste juures peatuda, märgime ainult seda, et nad ei täitnud talurahva lootusi. Ka ei rahuldanud nad riigivalitsust, kes üritas kaugemale minevaid reforme. Samuti polnud seadusega rahul mõisnikud, kelle tegevusvabadust 1804. a. seadus märgatavalt tõkestas. Kui siis riigivalitsus nõudis Eestimaa rüütelkonnalt uute sammude astumist talurahva majandusliku elujärje tõstmiseks, siis otsustas Eestimaa rüütelkond vabastada talurahva pärisorjusest. 23. mail 1816 kinnitas keiser Aleksander I selle otsuse, mis andis Eestimaa talurahvale isikliku vabaduse.

L ä ä n e m a a 1817—1917. 1816. a. talurahvaseadus oma humansest nimelisest lõppsihist hoolimata jälgis siiski vähem talurahva kui mõisnikkude huve. Talurahvas sai küll isikliku vabaduse ühes vallas- ja kinnisvara omandamise õigusega, kuid väga kõrge hinna eest: talupoeg kaotas igasuguse õiguse seni tema valdamisel olnud, tema esivanemate poolt rajatud talu kohta. Talumaa ühes talude raudvaraga tunnustati selle seadusega mõisniku piiramatuks eraomandiks, millega viimane võib talitada oma soovi kohaselt. Võrreldes varasemate kaitseseadustega, mis kindlustasid talumaa kasustamise talupojale, tähendas uus seadus selles osas koguni talurahva seisundi halvenemist. Sest edaspidi olenes ainult mõisnikust, kas ja missugustel tingimustel ta andis talu rendile vabakslastud talupojale, oma endisele

pärisorjale. Seaduse koostajate arvates pidi talu rendile andmine võtmine selles uues olukorras toimuma küll vabal kokkuleppel kahe „võrdse“ poole — mõisniku ja talupoja vahel. Tegelikult ei saanud siin aga olla juttu ei võrdsetest pooltest ega vabast lepinguvahekorra-
 Et elada ja elatada oma perekonda, oli talupoeg enamasti alati sunnitud nõustuma mõisniku poolt esitatud renditingimustega, sest ta vajab maad igal tingimisel. Nimelt võttes talupojalt õiguse maa kohta ei andnud 1816. a. seadus talle võrdse ekvivalendina vastu täielikku liiklemis- ja elukutsevaliku-vabadust, vaid kohustas teda jääma põllumajandusega seotud tööalade juurde. Seetõttu jäi talupoeg vaatamata isiklikule vabadusele, nn. lindpriiusele, endiselt väga tugevasse majanduslikku sõltumusse mõisast, ka teoorjuse ajal — nii nimetatakse meie ajaloos seda õiguslik-majanduslikku korda, mille lõi 1816. a. seadus.

1816. a. seadus andis mõisnikkudele võimaluse talitada talumaaga oma suva kohaselt ja kaotas 1804. a. kaitseseadusega kehtima pandud teo ja koormiste ülemmäärad. Need seaduse vastutulekud mõisnikele soodustasid talumaade mõisastamist ja talude suuremat koormamist teoga. Tegu muutus seda raskemaks, mida enam intensiivistus mõisades põllumajandus. Teoajal hakkasid mõisades levima uued põllukultuurid, nagu kartul ja ristikhein, mis tõid enesega kaasa loobumise sajandeid püsinud kolmepõllusüsteemist ja ülemineku suurema viljavaheldusega väljadejaotuse juurde. Samal ajal suundus uutele teedele ka mõisade karjamajandus — siirduti peene villaga meriinolammaste pidamisele. Nende uuenduste tagajärjel kasvasid mõisa nõuded töö-
 käte järele üha suuremaks. Seda rahuldati osalt teoliste endisest pingesamale tööle rakendamisega kiltrite ja kubjaste järelevalve ja kepi varal, osalt ka teomäärade järk-järgulise kõrgendamisega rendilepingute, mis olid lühiajalised, uuendamisel. Selle töökoorma tõusuga ei käinud kaasas talude majandusliku kandejõu ja tootlikkuse tõus, mis oleks õigustanud teorendi tõstmist. Just vastupidi: kulude ja koormiste kasvades jäid talude sissetulekud endisele tasemele, paiguti koguni kahanesid veel. Lühiajaliste rendilepingute mõjul pääses talunikes maksvusele „ühapäeva-peremehe“ meelsus ja talitlusviis, mis süvenemisel ähvardas viia talumajanduse täieliku laostumiseni. Antud olukorras oli seesugune meelsus täiesti mõistetav, sest kui pea võis tulla talust lahkumine. Just see lootusetu tulevikuväljavaade võttis taluperemehelt teopõlves tööröömu ja tahte rakendada kõik oma jõud tema käes oleva talu edasiarendamisele.

Varsti selgus seegi, et 1816. a. seadus ei anna ka mõisale loodetud kasusid, ja et mõisa enese huvides on anda talurahvale paremaid õigusi talude majandamise alal. Aastaid kestnud arutuste tulemusena valmis 1856. a. uus talurahvaseadus, mille sisu oli üldjoontes järgmine. Maa jäi endiselt mõisniku eraomandiks, kuid seejuures eraldati mõisamaa talumaast. Esimene ja samuti kuues osa talumaast, nn. kuuendikumaa, jäi mõisniku vabasse käsutusse, kuna ülejäänud talumaid oli mõisnik kohustatud rentima või müüma talurahva kogukonna liikmeile, teisiti ta neid maid kasutada ei tohtinud. Talude renditamisel nõudis seadus

vähemalt 6 aasta kestusega kirjalikke rendikontrahte. Eelistades raha- ja viljarenti, lubas seadus siiski ka teorenti, kuid määras kindlaks viimase ülemmäärad, kuna teised rendiliigid jäid normimata. 1856. a. seadus teostati järk-järgult. Ta täies ulatuses kehtima hakkamine seoti talumaade katastrimise ja kruntimise töödega, milleks anti 10-aastane tähtaeg arvates seaduse väljakuulutamise päevast (23. IV 1858). See seaduse jõustumise korraldus tekitas talurahvas arusaamatusi ja põhjustas nähtavasti ka Läänemaal kohalikke vastuhakkamisi. Rahvamälestused kõnelevad seesugustest Haeskas, Lähtrus ja Kiidevas, kus talurahvas tõrkunud teole minemast. Talurahva tõrksusest saadud jagu alles sõdurite kohaletoomisega. Kui suures ulatuses 1856. a. seadus põhjustas Läänemaal talude siirdumist teorendilt raha- ja viljarendile, pole kahjuks teada. Arvestades siinsete talude kehuvust võiks arvata, et enamik talusid jäi küll vist segarendi või koguni puhta teorendi juurde. Kui vastavalt kindralkuberneri korraldusele lõpetati teoorjus kõigis mõisades jüripäevaks 1868, siis tõrkusid peremehed paljudes kohtades võtmast vastu uusi rendilepinguid, keeldusid aga ühtlasi lahkuma taludest (näit. Kiltsi mõisas Ridalas). Jälle tuli kutsuda kohale sõdurid, kes pandi karistuseks tõrksatesse taludesse „söömale“. Et see „söötmine“ oli rängaks karistuseks, selgub sama mõisa Mägari küla 14 talu kaebusest. Ajavahemikul 10.—15. juunini 1868 tapetud nendesse taludesse paigutatud soldateile 11 siga, mitu vasikat, ka võtvat soldatid vägisi võid, rasva, piima jm. Rahasse arvestatult läinud taludele nende soldatite söötmine selle lühikese aja kestes maksma 229 rubla 23 kopikat. Üleminek teorendilt raharendile polnud ühtlaselt valus maakonna kõigis osades. Jõukamates ja parema pinnasega kohtades oli seda oodatud juba ammu, sest siin andis talumajandus juba varakult ka ülejääke, mida võis muuta rahaks. Vaesemates maakohtades kulus kogu toodang ära talus; ainus asi, mille eest raha võis saada, oli tööjõu müümine mõisale. Ja nii olevat Läänemaal raharendi esimesil aastail olnud kõige tavalisem nähtus, et rent teeniti tasa tööga mõisa põldudel. Osaliselt olid raharendile ülemineku raskused tingitud sellestki, et teoorjuse lõplik kaotamine langes majanduslikult raskele ajale: 1867. ja 1868. a. olid rasked ikaldusaastad. Ent aja kestes saadi neist raskusist üle ja talunikele hakkasid järjest enam selguma raharendi paremused. Talude tulukus tõusis, milleks aitas muidugi tugevasti kaasa ka talude järjest arenev kruntimine ja üleminek külakondlikult põlluharimisviisilt individuaalsele. Talude kruntimise käigu iseloomustamiseks olgu esitatud järgmised arvud: 1863. a. oli Läänemaa 4748 talust krunditud 1391, kruntimata 3183 talu, 174 kohta puudusid andmed, kuna 1867. a. oli Läänemaa 5092 talust krunditud 2194, kruntimata 2749, 149 kohta puudusid andmed. Ajavahemikul 1863—67 tõusis krunditud põldudega talude % 30-ilt 44-le. Talude kruntimine võimaldas põllu endisest intensiivsemat kasutamist ja loobumist traditsioonilisest kolmepõllusteemist ning üleminekut suurema viljavaheldusega väljajaotuste juurde. Taludes arenes see üleminek aeglaselt. Küll leidsid uute kultuuridena ka taludes järjest rohkem viljelemist kartul ja ristikhein, mis arvatavasti põh-

justas ka põllupinna laienemist. Teopõlve lõpul oli eri maaliikide ulatus Läänemaal järgmine: põldu 56 445, heinamaid 92 326 ja karjamaad ca 80 000 tiinu; taludele langes sellest põldu 33 709, heinamaid 95 427 ja karjamaid 62 743 tiinu; ülejäänud oli mõisamaa.

Karja- ja heinamaade rohkus soodustas siin karjapidamist. 1863. a. oli siinsetes taludes 15 496 hobust, 11 351 härga, 14 673 lehma, 12 110 mullikat ja vasikat, 43 171 lammast, 10 873 siga ja 500 kitse. Mõisades oli samal aastal 2313 hobust, 3293 härga, 6160 lehma, 3774 mullikat ja vasikat, 21 976 meriino- ja 3346 harilikku lammast ning 1366 siga. Põllunduse kõrval, osaliselt tihedas seoses sellega, arenesid maakonnas ka tööstuslikud ettevõtted. Eespool juba nimetasime piirituse tootmist mõisades. 1860-ndail aastail kaotas see ala Läänemaa mõisanduses oma endise tähenduse. Lühikese aja (1864—70) kestes langes viinaköövide arv siin 20-lt 9-le, õllekööke oli samal ajal maakonnas 6—8. Rohkem tähtsust omasid metsa töötlevad käitised. 1867. a. andmeil oli maakonnas 11 saeveskit, kus samal aastal lõigati laudadeks 4195 saepakku, 4 tärpentinitehast, mille toodang oli 1183 kruusi, 4 tõrvaahju andsid samal ajal 382 vaati tõrva, ja sütt põletati samal aastal 5703 tündrit. Läänemaa 32 lubjaahju andsid samal aastal 10 131 tündrit lupja, siinsed 14 telliskivitehast 884 000 tellis- ja 128 000 katusekivi. Veskeid oli siin samal aastal: 197 tuulikut, 51 vesi- ja 8 auruveskit; peale nende oli Kullamaal veel 1 veejõul töötav kondiveski. Maakonna suurimaks tööstuseks kujunes 1829. a. rajatud Kärkla kalevivabrik Hiisu.

Võrreldes põllundusega oli tööstuse osatähtsus maakonnas siiski hoopis väike, millesse ei toonud olulisi muutusi ka teosüsteemi kaotamine. Endiselt jäi põllumajandus maakonnas tähtsamaks tootmisalaks, kuid teosüsteemi kaotamine kutsus siin esile suuri muudatusi. Teorendi kaotamine sundis mõisu järjest enam siirduma palgalise tööjõu kasutamisele. See omakorda põhjustas, et mõisad hakkasid soetama endale nüüd ka vajalikku põllumajanduslikku inventari, mille järele teosüsteemis mõis ei tundnud vajadust. See ühes järjest süvenevate põlluharimisviisidega, maaparandustöödega jne. nõudis mõisnikelt sularaha rohkem, kui seda suutsid sisse tuua igaaastased rendirahad talude eest. Et oma suuremaid rahavajadusi katta, hakkasid siinsed mõisnikud, nagu see toimus ka teistes maakondades, talusid müüma. Kui juba raharent oli sünnitanud talunikele raskusi, siis veel suurema kõhkluse ja kahtlemisega läks talumees vastu mõisniku poolt pakutavale talude müügile. Sageli oli see paratamatus, mis sundis talu senist rentnikku sõlmima mõisnikuga ostu-müügilepingu, sest keeldumisel tuli tal lahkuda talust. Nii arenes talude müük mitmel pool õieti talude sundostmiseks! Enamuses talud läksidki kohalike inimeste kätte, väljastpoolt tuli ostjaid siia peamiselt ainult Pärnumaalt. Esimene talu osteti maakonnas 1863. a.; selle eest makseti 1200 rubla ja ta oli 28,52 tiinu suur. Talude ostmine ei arenenud ühtlaselt kõigis kihelkondades. 1880-ndaks aastaks näiteks oli Mihklis läinud ostu teel talunike omandusse 27,32%, Vigalas 23,34%, Hanilas 20,84%, Kirblas 13,23%, Nigulas 11,53%, Kullamaal 10,64%, Käi-

nas 3,76%, Lihulas 3,55%, Martnas 3,17% kõigist taludest; teistes kihelkondades oli ostetud talusid vähem kui 1% talude üldarvust. See ostupingsuse erinevus oli muidugi tingitud esijoones mõisnikkude tugevamast või nõrgemast müügitahtest ja -survest eri kihelkondades ja ka talunikkude erinevast jõukusest maakonna eri osades. Taludeostu pingsus polnud ebahütlane mitte ainult ruumis, vaid ta oli seda ka ajas. Mitmesugustest välistest põhjustest, nagu viljahindadest, rubla kursi kõikumistest jne. tingitult arenes talude ostmine väga laineliselt. Ülemaakondlikus ulatuses näitavad taludeostu arengut ajas kaks järgnevat tabelit, mis annavad arvud ostetud talude kohta kuni 20. novembrini 1899.

A e g	Talude arv	Tiinu	Ostuhind rublades	Keskm. tiinu hind rublades
kuni 1865	13	502.40	31850.—	63.39
1866—70	20	736.78	28314.—	39.10
1871—75	188	7938.19	273544.—	34.46
1876—80	316	9990.62	428728.50	42.91
1881—85	411	13828.10	921197.50	66.61
1886—90	408	13331.11	836301.80	62.73
1891—95	721	25704.35	1451145.—	56.45
1896—99	275	9415.10	582616.60	56.57
K o k k u	2352	80646.65	4503697.40	55.89

Selles tabelis on antud arvud müüdüd talude kohta, mis asetsevad 1856. a. seadusega talumaaks tunnustatud pinnasel. Järgnevas tabelis toodud arvud näitavad müügi arengut mõisa- resp. kuendikumaal. Võrreldes tabelites toodud arve näeme, et mõisamaal maksti tiinust keskmiselt märksa rohkem kui talumaal. See seletub sellega, et mõisamaal olid müüdüvad kohad üldiselt palju väiksemad kui talumaal: sageli on seal tegemist vaid väikeste majakruntidega. Mõnede väheste

A e g	Talude arv	Tiinu	Ostuhind rublades	Keskm. tiinu hind rublades
kuni 1865	22	850.39	59522.06	69.99
1866—70	9	321.11	17171.75	53.47
1871—75	28	853.63	173986.—	203.81
1876—80	39	932.72	71130.41	76.26
1881—85	20	537.52	21178.60	39.40
1886—90	43	1507.07	98077.69	65.07
1891—95	20	525.42	28330.—	53.91
1896—99	13	378.44	23740.—	62.73
K o k k u	194	5906.30	499136.51	86.44

eranditega olid ostjad talurahva-seisuse liikmed. Mõisad said vaadel-
dud ajavahemikul müüdud maade eest ostjatelt üle 5 miljoni rubla.
Arusaadavalt polnud talurahval võimalik tasuda seesuguseid sum-
masid kohe ostmisel. Ainult üks osa ostusummast tasuti lepingu sõl-
mimisel. Keskmiselt maksti talumaal kohe välja 27.72% ostuhinnast.
Ülejäänu tuli tasuda õige lühikese tähtaja jooksul, milleks ostjatele
anti Eestimaa aadli krediitkassast pikaajalist hüpotekaarlaenu. Mis-
suguste raskustega peremeestel nende laenude tasumisel võidelda tuli,
sellel pole siin võimalik peatuda.

Arvates tabelis antud taludele juurde ka need, mis müüdi 1899. a.
lõpuni, konstateerime, et läinud sajandi lõpuks olid siinsed mõisad
müünud talumaast 2357 kohta 79 946,78 tiinuga ehk 40,19% kogu talu-
maast. Selle suhtarvuga seisis Läänemaa taludeostu pingsuselt teiste
Põhja-Eesti maakondade hulgas viimasel kohal: Järvas oli samal ajal
müüdud 74,98, Harjus 58,73 ja Virus 48,86% talumaadest. Mõisamaast
oli samaks tähtjaks müüdud või kingitud 236 kohta 5923,15 tiinuga.

Seega jäi talumaade enamik sajandite vahetuseks veel mõisnik-
kude omandiks, mis oli talurahva käes kasutada rendivahekorra alusel.
Raharendi kõrval püsis ka loonusrent. 1899. a. lõpul oli maakonnas
talumaadel 3722 raharendikohta 108 771,80 tiinuga, mille eest maksti
aastas renti 234 203 rubla 57 kop. rahas ja 7149 rubla 87 kop. loonus
ja postiveoga. Mõisamaal oli 885 raharendikohta 18 752,51 tiinuga.
Loonusrendikohti oli samal ajal talumaal 113 ja mõisamaal 891, vasta-
valt 1769,68 ja 12 557,52 tiinuga. Kooli- ja mitmesuguste teiste asu-
tiste kohti oli maakonnas samal aastal talumaal 74 ja mõisamaal 43,
vastavalt 564,66 ja 463,69 tiinuga. Kuidas nende möödunud sajandi
lõpul müümata talude ostmine arenes käesoleval sajandil, selle kohta
pole käesolevas võimalik arvulist ülevaadet esitada. Ostmine sündis
nüüdki pikaajalise laenu abil, mida saadi vastavalt põllupangalt.

Soov talusid ja maad omandada oli läänlaste juures üldiselt sama-
sugune nagu teisteski maakondades. Aineline kitsikus tõmbas selle
soovi rahuldamise võimalustele muidugi kaunis kitsad piirid, mille
murdmiseks otsiti ja oodati abi küll siit, küll sealt. Kui lõunapoolses
naabermaakonnas — Pärnumaal algas möödunud sajandi 80-ndail aast-
tail riigimõisadest kohtade andmine vene-õigeusulistele, siis ulatusid
sellest teated ka siia. Ja veel rohkem, sinne usuvahetuslik liiku-
mine — siirdumine vene usku — rajanes seetõttu üsna ulatuslikult
maasaamise lootustele.

Talude päriiseks omandamine andis talumajapidamisele endisest
hoopis soliidsema aluse. Algul oli värsketel pärisperemeestel muidugi
väga raskeid aastaid. Talul lasuvate võlgade tasumiseks tuli pingu-
tada äärmuseni kogu pere töövõimet ja kärpida pererahva elamiseks
minevaid kulutusi. Ent aja kestes ületati esialgsed raskused. Kodu-
maa üldise majandusliku arenguga koos paranesid talusaaduste turus-
tamise olud, kasvas nõudmine ja sellega ühes tõusid hinnad. Suure-
nevad sissetulekud võimaldasid taludes maaparandustöid, karja täien-
damist jne. Võidi asuda ka elamute ja hoonete uuendamisele jne.
Elamukultuuri seisukohalt oli Läänemaa möödunud sajandi lõpul

Põhja-Eesti mahajäänud maakond. 1881. a. oli maakonna 10 054 talumajast korstnaga ainult 2326 ehk 23,2%. Üksikutes kihelkondades oli olukord veelgi halvem. Martnas oli korstnaga talumaju ainult 2,5%, Kirblas 3,8, Käinas seevastu 75,4%. Ka siin algas juba möödunud sajandi lõpul paranemine, mis jätkub tänini. Suitsutared taandusid järjest enam korstnaga majade ees.

Rööbiti majandusliku arenguga elas Läänemaa talurahvas möödunud sajandil üle rea murranguid õiguslik-sotsiaalsel alal. 1816. a. talurahvaseadus muutis senised õigusteta pärisorjad õigustega talurahvaseisuseks, kuid ta jäeti väga suurde sõltuvusse mõisast. Mõisapiirkondade järgi korraldati talurahvas kogukondadeks. Kogukonna eesotsas seisis talitaja koos abitalitajate ja nõuandjameeste ehk eestseisjatega, kelle ülesanded olid peamiselt poliitseilist ja hoolekandelis laadi. Nad valvasid selle järele, et kogukonnas valitseks avalik rahu, et kogukonna liikmed õiendaksid korralikult oma kohustused riigile ja mõisale; samuti oli nende ülesandeks hoolitseda haigete ja vaeste eest ja valvata magasiaida viljatagavarade järele. Kõik need ametnikud valis ametisse kogukonna täiskogu, millest võtsid osa kõik kogukonna täisealised meeshinged, kuid ametisse astumiseks vajasis nad mõisavalitsuse kinnitust. Talurahva kogukond jäeti üldse mõisa eestkoste alla: kõik täiskogu otsused vajasis jõustumiseks mõisalt kinnitust. Niisamuti oli mõisa nõusolekust olenev uute liikmete vastuvõtmine kogukonda ja vanadele lahkumise loa andmine. Parem polnud olukord ka mitte kohtukorralduses. Esimese astme kohtuks talurahvale loodi 1816. a. seadusega igasse kihelkonda üks kogukonnakohus, mis koosnes kihelkonna mõisnike hulka kuuluvast esinikust ja kahest talupojast kui kaasistujaist. Teise astme kohtuks oli Läänemaa kreisikohus, mis koosnes esinikust ja neljast kaasistujast. Viimastest olid kaks talupojad, teised mõisnikud. Niisamuti oli mõisnike käes maakonnas politseivõim (mõisapolitseid ja kihelkonnapolitseid). Otsest kontaktist riiklike ametiasutistega oli talurahva kogukond lülitatud täiesti välja. Sellesse olukorda ei toonud olulisi muudatusi 1856. a. seadus. Ent talurahva majandusliku emantsipeerumise arenguga ja ta haridusliku taseme tõusuga rööbiti tõusis ka ta iseteadvus. Järjest raskema kammitsana tundus omavalitsuslikul alal täielik sõltuvus mõisast. Järjest valusamaina tunti liiklemisvabadust tõkestavaid kitsendusi ja üha enam tekitas nurinat mõisnikele ikka veel kuuluv kodukariõigus. 1860-ndate aastate alguses asub riigi keskvalitsus talurahva poolele ja nii varisevad paari aasta kestes needki talurahva ühiskondliku elu pidurdanud tõkked. 1863. a. antud passikorraldus avardas märksa talurahva liiklemisvabadust, 1865. a. kaotas keskvalitsus mõisnike kodukariõiguse. 1866. a. vallaomavalitsuse seadus kaotas lõpuks kogukondlikulgi alal sõltuvuse mõisast ja andis talurahvale kogukondliku omavalitsuse alal üsna avarad tegutsemisvõimalused. Vallaomavalitsuse kõrgemaks organiks jäi endiselt täiskogu, mis tuli kokku kord aastas vallaametnikkude valimiseks. Suuremat tähtsust omas vallavolikogu, mis koosnes olenevalt valla suurusest 8—24 liikmest. Pool volikogu koosseisust pidi olema taluperemehi ja teine pool

maatamehi. Täiskogust võtsid hääleõigusega osa kõik täiskasvanud taluperemehed, kuna maatameestel oli seal iga 10 mehe kohta üks esindaja. Vallaomavalitsuse juhiks oli vallavanem ühes abidega, viimaste arv olenes valla suurusest. Vallavanema võimupiirid olid üsna avarad. Ta juhatas volikogu ja oli viimase otsuste täideviijaks. Ühtlasi kuulus talle politseivõim ühes karistamisõigusega vallas elava talurahva üle. Mõisapolitsei võimupiire kärbiti. Halduslikes asjus allutati valla omavalitsusorganite tegevus kihelkonnakohtu, politseilisis asjus maapolitsei järelevalvele. Muudatusi tõi see seadus ka kohtukorraldusse. Iga vald sai vallakohtu, mis koosnes ainult talumeestest: kohtuvanemast ja kahest kaasistujast. Need valiti ametisse valla täiskogu poolt: kohtuvanemat võis valida ainult taluperemeeste hulgast. Teise astme kohtuks oli kihelkonnakohus, kust kaebused läksid edasi kreisi-kohtusse. Seesugune kohtukorraldus püsis kuni venestusaja kohtureformini 1889. a. Viimane säilitas vallakohtu, kuid kaotas kihelkonnakohtu ja kreisikohtu. Talurahva asjade teise astme kohtuna loodi ülemtalurahvakohus; varem kihelkonnakohtule kuulunud järelevalvefunktsioonid valla omavalitsusorganite tegevuse üle anti siseministri poolt ametisse nimetatavate talurahvaasjade komissaride kätte. Üldkohtutena hakkasid töötama rahukohtud ja rahukohtukogud. Läänemaa sai selle seaduse kohaselt kaks ülemtalurahvakohut — Haapsalus ja Lihulas, kolm talurahvaasjade komissari, kelle vahel maakond jaotati Haapsalu, Lihula ja saarte jaoskonnaks. Rahukohtuid sai maakond samuti kolm — Haapsalus, Lihulas ja Palas. Aasta varem kaotati politseivõimu teostanud, aadli poolt valitud adrahtunikud. Politseivõim anti maakonnas kreisiülema ja ta abiliste kätte, millejuures maakond jaotati 4 politseijaoskonnaks. — Niisugustes raamides toimus halduslik elu ja õigusemõistmine üldjoontes kuni Vene aja lõpuni.

Samaaegselt uuendustega agraarsel ja õiguslikul alal toimus alates 60-ndaist aastaist eesti rahvuslik uuestisünd, ärkamine. Läänemaa ajalises arengus ja elus kajastub see rahvuslik „tormi ja tungi“ ajajärk oma püüdlustega erakordselt nõrgalt. Siinseist talumeestest küündisid ainult vähesed nägema kaugemale oma igapäevastest elumureddest ja ainult vähesed rakendusid nende mõtete, püüdluste ja ideede teenistusse, mis sellel perioodil loomult aktiivsemate ja majanduslikult ning hariduslikult kõrgemal tasemel olevate lõuna-estlaste viljelemisel andsid sisu ja suuna meie teadlikule rahvuselusele. Ainult jõukam Sise-Läänemaa — Märjamaa ja Vigala kihelkond oli mõnesugusel määral aktiveeritud ärkamisaegsetest püüdlustest ja võttis osa mõningaist selleaegseist ühisüritusist. Vaesema ja hariduslikult mahaäänuna ranna ja saarte Läänemaa elanikkude kasutamata jäänud jõutagavarad ja vaimuenergia jooksid enamuses tühja mitmesugustes sektantlikkudes usuliikumistes, mis ei jätnud muidugi puudutamata ka Läänemaa edasijõudnumaid osi. Seesugused usulised voogamised ei häirinud palju kehtivat sotsiaalset ja õiguslikku seisundit. Neist haaratute pilk polnud pööratud ellu, vaid eemale maisest, sealpoolsele elule. Ainult üks usuliikumine näitab ilmselt laiemale kui ainult usu-

listele elamustele ja veendumustele rajatud kandepinnale. See on a. 1883—85 toimunud talurahva siirdumine vene õigeusku. Siin juba mängivad kaasa ühiskondlikud ja majanduslikud tegurid: lootused usuvahetusega parandada oma õiguslikku ja majanduslikku seisundit, vabaneda mõisnikkude alt, saada maad jne., aga selle kõrval nähtavasti ka puhtusulised põhjused. Seda ulatust, mis samasugusel liikumisel oli Lõuna-Eestis umbes 40 aastat varem, siin usuvahetus siiski ei omandanud. Mõisnikud ja pastorid töötasid siingi vene usku siirdumisele vastu ja püüdsid seda pidurdada, kuid suuremate tulemusteta, sest riigivalitsus pooldas siirdumist. Tekkis ka vähemaid ekstsesse ja kokkupõrkeid liikumise talupoegadest juhtide ja mõisnikkude vahel, kuid need lahenesid enamuses vaikselt. Mõne aasta pärast vaibus usuvahetuslik liikumine iseenesest. Elu veeres jälle vanale rööbasteele, meeled rahunesid, et siis paarkümmend aastat hiljem prahvatada põletavaks leegiks sotsiaalsel ja ühiskondlikul pinnal 1905. a.

Talurahva kasuks antud agraarreformid ei rahuldanud talurahvast kaugeltki täies ulatuses, sest nad jätsid teoorjuse mõisamaal püsima, jätsid mõisnikele vabad käed rendihindade kõrgelekrumimiseks, s. o. ei andnud talupojale küllaldast kaitset mõisniku majandusliku ülevõimu vastu. Neid võimalusi olid mõisnikud osavad ära kasutama enese huvides rentnikkude koormamisel. Sellel pinnal põrkab talurahvas Läänemaal kokku mõisnikkudega 1905. aastal.

Punase aasta rahutu ja tõrges meeleolu haaras maakonda juba 1905. a. kevadel, millal siin ja seal mõisades esitati talupoegade poolt rida nõudmisi. Ulatuslikum oli 26. märtsil Vana-Vigala omanikule parun Uexküllile rentnikkude poolt esitatud nõudekiri. Selles nõuti rendihinna alandamist 35% võrra, kalapüügi- ja jahiõigust, suuremat vabadust renditalu maade viljelemisel, teetegemiskohustuse laiendamist ka mõisa kohta jne. Uexküll tembeldas juba selle nõudekirja esitamise avalikuks mässuks ja nõudis sõjaväelist abi. Valitsusvõimud olid aga teisel arvamusel. Haapsalusse toodi siiski väiksem salk soldateid, hiljem saabus neile siia veel lisa, sest juunis olid alustanud seal streiki raudtee-ehitustöölised. See streik lahenes varsti rahulikult.

Vigalas aga teravnes mõisa ja rahva vahekord päev-päevalt enam. Eriti küttis rahva meeled kuumaks taluperemehe Mihkel Aitsama väljatõstmine talust. Rahvas segas siin Aitsama kasuks vahele ja ei lasknud väljatõstmist teostada, mille peale mõis kutsus kohale kaskad, kes jaanipäeval kohtuotsuse täide viisid, kuna üle 70 a. vanune Aitsam koos naisega vanglasse saadeti. Vigalast levis mässumeelsus ka naaberkihelkondadesse, Kullamaale, Märjamaale ja Lihulasse, need olid kõik Läänemaa ärksamad ja jõukamad alad. Teised kihelkonnad jäid 1905. a. liikumises suhteliselt loiuks ja ükskõikseks. Suuremat hoogu sai liikumine peale 17. oktoobri manifesti, mis andis koosolekute pidamise vabaduse ja lubas rahvale suuri õigusi ja kodanlikke vabadusi. Maakonnas peeti nüüd õige palju koosolekuid. Liikumise agaramaid juhte oli Velise kooliõpetaja J. Paulus, teistest tuleks nimetada veel Mihkel Aitsamat ja J. Oviiri Veliselt ja Bernhard Laipmanni ja Mihkel Aitsamat Vigalast. Tartu ülemaalisel rahvaasemikkude

koosolekul liitus enamik Läänemaa esindajaid Teemandi radikaalse suunaga ülikooli aulas, kuid leidus siit pooldajaid ka Tõnissoni mõõdukamale suunale Bürgermusses. Ka koha peal süvendati revolutsioonilist meelsust kõnelejate kutsumisega väljastpoolt. Teiste väljastkutsutute hulgas kõneles siin ka noor Friedebert Mihkelson-Tuglas Tartust.

11. dets. 1905 oli kutsutud Tallinna Estoniasse kokku igast Põhja-Eesti vallast 2 saadikut. See kongress pidi töötama välja uue omavalitsuse kava. Ent juba 10. dets. pandi Tallinnas maksma sõjaseadus. Saadikud olid tulnud küll Tallinna, kuid kongressi Estonias pidada ei saadud, selle asemel tuldi koosolekuks kokku Volta vabriku keldrisse. Siin kõneldi väga revolutsioonilisi asju, soovitati jõuga väljaastumist. Koosoleku katkestas sõjavägi, millejuures osa saadikuid vangistati, teiste hulgas ka mõned läänlased. Volta koosoleku meeleeolude mõjul algaski maal mõisade põletamine. Läänemaal põletati esimese mõisana 14. dets. 1905 Valgu mõis. Põletajateks olid Velise mehed. Järgmisel päeval jõudis Velisele 10-meheline tallinlaste mõisapõletajate salk, kes koos kohalikkude meestega põletasid järgneva kolme päeva (15.—17. dets.) jooksul siin maha veel 19 mõisa: Velise, Mõisamaa, Kasti, Haimre, Vana-Märjamaa, Orgita, Sõtke, Paeküla, Sulu, Tolli, Teenuse, Vana-Vigala, Mõraste, Jädivere, Luiste, Sipa, Sooniste, Koluvere, Võhma-Vanamõisa härrastemajad koos sisseseadega. Majandushooned jäeti puutumata, küll aga hävitati mõisaviinaköövide tagavarad.

Samal ajal moodustasid mõisnikud Tallinnas erilise relvastatud kaitsesalga, mis 30-mehelisena saadeti koos kasakate ja jalaväega 17. dets. Haapsallu. Veel samal õhtul liikusid mustasajalised, nagu rahvas mõisnikkude kaitsesalku nimetas, koos 40 kasakaga Haapsalust välja Martna poole. Ehmja küla vahelisel teel kohtas see „kaitsevägi“ nelja talupoissi, kelledest ainult ühel õnnestus põgeneda, kuna üks jäi maha surnuna ja kaks raskesti haavatuina. Edasi liikudes jõudis mustsada 19. dets. varahommikul Velise koolimaja juurde. Koolimajja oli J. Pauluse kutsel mustasajaliste vastuvõtmiseks kogunenud päris arvukalt kohalikke revolutsionääre, kuid nende valvsus oli jäänud laokile, kui keegi talumees, kes hiljem osutus politsei agendiks, oli teatanud, et mustsada ei tulegi Velisele. Seepärast tabas mustsada koolimaja täiesti ootamatult. Võitlus oli lühike, kuid verine. Enamikul õnnestus põgeneda, surnutena jäi maha 7 meest, haavatuid mitukümmend. Seega oli juba alanud revolutsiooni likvideerimine. Aasta lõpul hakkas maakonda jõudma lisaks sellele mitteametlikule karistusalgale ka riigivõimu poolt saadatud sõjaväesalku, kes teostasid karistusi mitmel pool ja saatsid mitugi läänlast hauda. Karistussalkade peajõud saabusid maakonda siiski alles jaanuaris 1906. 11. jaanuaril jõudis maakonda kindral Bezobrazov oma karistusvägedega. Tema rahustada jäi just revolutsiooniline Läänemaa, s. o. Vigala ja Märjamaa kihelkond, kuna muu Läänemaa rahustamine jäi Lihulas asuva leitn. Dobroljubovi väesalga hooleks. Bezobrazov töötas siin kuni 25. jaanuarini ja saatis selle aja kestes surma 10 meest, ihunuhtlust

anti umbes paarisajale ja hirmutuseks põletati rida talusid ning Vigala vallamaja. Dobroljubovi salga verisem kohtumõistmine oli Lihulas, kus mõisteti surma 9 meest; teisal oli temale alluvas Läänemaa osas punane aasta möödunud üsna rahulikult, nii ei tulnud seal ka verist kättemaksu. Ka Haapsalu linn pääses kergelt. Mõisnikud püüdsid seal küll kallale kippuda talurahvaasjade komissar Jürisele, kuid tema peale nende hammas ei hakanud. — Karistussalkade lühiajaline tegevus oli siiski küllalt verine: 29 meest kaotasid elu. Paljud sattusid kohtu alla ja ka vangi.

1905. a. revolutsioonile järgnevad sündmused kulgesid üle Maa-ilmasõja, Vene 1917. a. revolutsiooni ja Saksa okupatsiooni (Hiiumaa langes sakslaste kätte juba 1917. a. sügisel) Vabadussõja kaudu meie riiklikule uuestisünnile — iseseisvumisele. Neil sündmustel, kui tähtsad nad meile ongi, pole siinkohal võimalik peatuda. Liiatigi on nad üldjoontes maakondlikkudes raamides samad kui üleriigilisedki ja seega kõigile hästi tuntud.

Käsitöökirjalised allikad: Keskaegsete haldus- ja agraarolude ning maavaldusvahekordade jälgimisel on trükitud ainese kõrval kasutatud veel keskaegseid läänikirju, vakuraamatuid jm. agraarajaloolist materjali Taani Riigiarhiivist Kopenhaagenis ja Rootsi Riigiarhiivist Stokholmis. Rootsi aja asustusolude vaatlemine tugeb suuresti XVI saj. ja XVII sajandi vakuraamatuite, mis hoiudvad Kammerarhiivis Stokholmis ja Riigi Keskarhiivis Tartus. Vähemat lisa on Läänemaa siseolude valgustamisele (XVI saj.) andnud ka Tallinna Linnaarhiiv. Riigi Keskarhiivi kogudesse kuuluvatest materjalidest nimetagem veel 1712. a. inkvisitsiooniprotokollid ja 1726., 1732. ja 1744. aasta adrarevisjoniraamatuid, mis on aluseks arvuliste andmetele 1710.—11. a. katkuohvrite ja rahvastiku kasvamise kohta XVIII saj. esimesel poolel. Lõpuks mainigem veel Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatavaid suulise traditsiooni kogusid Läänemaa kohta, mis on tulnud kasuks eriti XIX saj. ajaloo käsitlemisele.

Trükitud allikad ja kirjandus: Akten und Rezesse der livländischen Ständetage III. Herausgegeben v. L. Arbusow. Riga 1908—1910. — Almqvist, J. A., Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630. II—III. Stokholm 1917—22. — Annerstedt, Cl., Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—1563. Upsala 1868. — Annerstedt, T., Svenska väldet i Livland 1564—1570. Göteborg 1877. — Arbusow, L., Die atlivländischen Bauerrechte. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte XXIII. Riga 1924—26. — Arbusow, L., Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- u. Kurland. Leipzig 1921. — Bienemann, F., Die Statthalterschaftszeit in Liv- u. Estland (1783—96). Leipzig 1886. — Bienemann, F., Zur Geschichte des schwedisch-russischen Krieges 1788 bis 1790. Russische Revue 1874. — Blumfeldt, E., Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle a. 1519—1522. „Ajaloole. Ajakiri“ 1933. — Blumfeldt, E., Ajalugu. Saaremaa (= Eesti VI.). Tartu 1933—34. — Bodisco, E., Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrarstatistik Estlands. Reval 1902. — Bosse, H., Der livländische Bauer am Ausgange der Ordenszeit. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte XXIV. Riga 1928—33. — Bunge, F. G. v., u. Toll, R. v., Est- u. livländische Brieflade I—II. Reval 1856—64. — Busch, N., Geschichte u. Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des XIV Jahrhunderts. Riga 1934. — Busse, K. H., Herzog Magnus, König von Livland. Leipzig 1871. — Eesti ajalugu I—II (peatoim. H. Kruus). Tartu 1935—37. — Eesti majandusajalugu I (peatoim. H. Sepp). Tartu 1937. — Eesti rahva ajalugu II. Tartu 1933—34. — Gernet, A. v., Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland. Reval 1901. — [Gernet, A. v.], Die evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russland. II. St. Petersburg

1911. — Hansen, G. O.: Geschichte des Geschlechts derer von Uexküll, I. Reval 1900. — Hansen, G. O., Die privaten Bauerrechte Ehistlands für die Gebiete Fickel, Kaltenbrunn, Kandel und Essemaggi. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XVIII. Dorpat 1896. — Hausmann, R., Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227. Leipzig 1870. — Hildebrand, H., Die Chronik Heinrichs von Lettland. Berlin 1865. — Hildebrand, H., Livonia, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert im vaticanischen Archiv. Riga 1887. — Hiärne, Thomas, Ehst-, Lyf- u. Lettlaendische Geschichte. Herausgeg. v. C. E. Napiersky. (= Monumenta Livoniae antiquae I.) Riga, Dorpat, Leipzig 1835. — Hoeneke Bartholomäus, Die jüngere livländische Reimchronik 1315—48, hrsg. v. K. Höhlbaum. Leipzig 1872. — Hupel, A. W., Die gegenwärtige Verfassung der Rigaschen u. d. Revalschen Statthalterschaft. Riga 1789. — Hupel, A. W., Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland I—III. Riga 1774—82. — Jensen [Olvet], J., Eesti Ajaloo Atlas. Tartu 1933. — Johansen, P., Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval 1933. — Johansen, P., Siedlung u. Agrarwesen d. Esten im Mittelalter. Verhandlungen d. Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXIII. Tartu 1925. — Jordan, P., Ergebnisse der estländischen Volkszählung. III: Die Zählung auf dem flachen Lande. Reval 1884. — Jordan, P., Beiträge zur Statistik des Gouvernements Ehistland. I. Reval 1867. — Kelch, Christian, Liefländische Historia. Rudolphstadt 1695. — Kelch, Christian, Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707, hrsg. v. J. Lossius. Dorpat 1875. — Korhonen, A., Vakkalaitos. Helsinki 1923. — Kruus, H., Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I—II. Tartu 1927—28. — Kruus, H., Vene-Liivi sõda (1558—1561). Tartu 1924. — Kõrge, H., Taani-Vene vahekorad Eesti suhtes a. 1575—1576. „Ajalooline Ajakiri“ 1937. — Liiv, O., Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts I. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXVII. Tartu 1935. — Liv-, Est- u. Kurländisches Urkundenbuch. 1. Abt. Bd. 1—12, 2. Abt. Bd. 1—3. Reval, Riga, Moskau 1853—1914. — Livländische Reimchronik. Herausg. v. L. Meyer. Paderborn 1876. — Läti Henrik, Heinrici chronicon Lyvoniae ex recensione Wilhelmi Arndt... fecit G. H. Pertz. Hannoverae 1874. — Löwis of Menar, K. v., Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922. — Loothing, A., 1905. a. revolutsioon Läänemaal. „Eesti Kirjandus“ 1935. — Luiga, J., Eesti vabadusvõitlus 1343—1345. Tallinna 1924. — Mellin, L. A. Graf, Atlas von Liefland oder von den beyden Gouvernements und Hertzogthümer Lief- u. Ehistland und der Provinz Oesel. Riga-Leipzig 1791—98. — Pabst, E., Heinrichs von Lettland Livländische Chronik. Reval 1867. — Paucker, J., Die Herren von Lode und deren Güter in Ehistland, Livland und auf der Insel Oesel. Dorpat 1852. — Porthan, H. G., De expeditione Johannis I Svercheridae in Livoniam. Aboe 1798. — Punased aastad. Mälestusi ja dokumente 1905. a. liikumisest Eestis. Toimet. H. Kruus. Tartus 1932. — Rebane, L., Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aastail 1883—1885. „Ajalooline Ajakiri“ 1933. — Joh. Renner's Livländische Historien, herausgegeben v. R. Hausmann u. K. Höhlbaum. Göttingen 1876. — Richter, A. v., Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. I—II. Riga 1857—58. — Russow, Balthasar, Chronica der Provinz Lyfflandt. Herausgeg. v. C. E. Napiersky. (= Scriptorum rerum Livonicarum II.) Riga-Leipzig 1848. — Russwurm, C., Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf Runö I—II. Reval 1855. — Scerbacef, G., Acta Hafniensia, ad historiam Rossicam pertinentia (1226—1575). Čtenia v imperatorskom obščestve istorii i drevnostej Rossijskich 1915, 1916. — Schiemann, Th., Der älteste schwedische Kataster Liv- u. Estlands. Reval 1882. — Schiemann, Th., Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. II. Berlin 1887. — Schirren, C., Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. I—VIII. Reval 1861—1881. — Schirren, C., Neue Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit I—III. Reval

1883—1885. — Schwabe, A., Grundriss der Agrargeschichte Lettlands. Riga 1929. — Sepp, H., Vana-Liivimaa kaitseprobleeme 15. sajandi teisel poolel, 16. sajandi esimesel poolel ja keskel. „Sõdur“ 1930. — Seraphim, E., Livländische Geschichte I—II. Reval 1904, 1907. — Snellman [Virkkunen], A. H., Itämeren-suomalaiset itsenäissyytensä aikana. Suomen Muinaismuisto-Yhdistyksen Aikakauskirja XVI. Helsinki 1896. — Stackelberg, F. Baron, Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518—1544). Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. — Tawastjerna, W., Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota I—II. Helsinki 1918—20, 1929. — Uexküll, R. Baron, Verzeichniss der Rittergüter in Ehstland. Reval 1853. — Ungern-Sternberg, P. v., Die Revision vom J. 1586 und die Befragung vom J. 1589. Beiträge z. Kunde Est-, Liv- u. Kurlands VIII, 1—2. Reval 1915. — Wartberge, Hermann, Chronicon Livoniae. Herausgeg. v. E. Strehlke. Leipzig 1863. — Virkkunen, A. H., Itämeren-suomalaiset saksalaisen valloituksen aikana 1159—1227. Suomen Muinaismuisto-Yhdistyksen Aikakauskirja XIX. Helsinki 1907. — Landrath Wrangell's Chronik von Ehstland. In Druck gegeben von Dr. C. J. A. Paucker. Dorpat 1845.

A

12981

i 190976524